

Петро
КРАЛЮК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ «БЕЗ БРОМУ»

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОСТІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Петро Михайлович Кралюк
Історія України «без броду».
Розвиток державності
на українських землях
Серія «Великий науковий проект»

Текст предоставлен издательством

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=62207397

Історія України «без броду». Розвиток державності на українських землях: Фоліо; Харків; 2020

Аннотація

Книга Петра Кралюка «Історія України „без броду“. Розвиток державності на українських землях» розкриває історію державних змін на теренах України від прадавніх часів до нашого сьогодення. Усупереч висловлюванню відомого українського письменника і політика початку ХХ ст. Володимира Винниченка, мовляв, не можна українську історію читати без броду, тобто заспокійливого, автор акцентує увагу на тому, що бездержавність – явище, характерне для багатьох народів. Тому українці у своєму прагненні створити власну державу були далеко не одинокі. Проте, проживаючи в різних країнах і обіймаючи високі посади, вони зробили чимало для становлення, зокрема Угорського

королівства, Речі Посполитої, Російської імперії, Османської імперії і врешті-решт здобули свою державу.

В формате PDF A4 сохранен издательский макет.

Содержание

Історії без страждань не буває. Замість передмови	6
Українська держава й держави на українських теренах	13
На світанку цивілізації. Державні утворення на українських теренах у стародавні часи	25
Державні утворення на сучасних українських землях	86
у період великого переселення народів та в часи раннього Середньовіччя	86
Русь: імперія і конфедерація	145
Суперники Русі. Кочові державні утворення на теренах України в X – XV ст.	252
Кінець ознакомительного фрагмента.	268

Петро Кралюк Історія України «без броду». Розвиток державності на українських землях

© П. М. Кралюк, 2020

© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2020

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

* * *

*Історія народу є також його заповітом.
Вільгельм Швобель*

Історії без страждань не буває. Замість передмови

Письменник і політик, один із вождів українських «визвольних змагань» 1917–1921 рр. Володимир Винниченко якось заявив, мовляв, не можна українську історію читати без брому, тобто заспокійливого. Справді, українське минуле, яке подавалося істориками національного спрямування, часто трактувалося як «історія страждань». Відтоді, правду кажучи, не так багато змінилося. І зараз нам продовжують пропонувати історичне бачення, де український народ постає як жертва, його гноблять інші народи (татари, поляки, росіяни і не тільки). Він часто не має своєї держави. А якщо й має, то «воріженьки» роблять чимало для того, щоб її знищити. І часто це їм вдається.

Натомість чомусь забувається, що національні держави – це порівняно недавній витвір. Якщо звернутися до середньовічних і ранньомодерних часів, не кажучи вже про часи стародавні, то бачимо, що тоді, як звичайно, були держави, у складі яких проживали різні народи. Моноетнічні держави радше були винятком, аніж правилом. Та й навіть у Нові часи домінували багатоетнічні держави імперського типу. Отже, бездержавність – явище, характерне для багатьох народів. Тут українці зі своєю «складною історією» зовсім не

самотні.

Звичайно, хотілося б більшого. Хотілося, щоб українці, точніше їх предки-русини, у Середньовіччі й ранньомодерні часи мали свою державу, яка б у новочасний період трансформувалася в державу національну. Проте не треба забувати, що ці самі наші предки досягали успіхів у начебто «чужих» державах, опиняючись на вищих щаблях. Вони зробили чимало для становлення Російської імперії. Займали високі посади в Речі Посполитій. Навіть деякі королі цієї держави походили з України й мали русинське (українське) походження. Русини-українці відігравали помітну роль у Молдавському князівстві. Руська (українська) аристократія мала сильні позиції в середньовічному Угорському королівстві. Та й навіть в Османській імперії українці давали знати про себе. Згадайте хоча б Роксолану! А в жилах деяких турецьких султанів текла українська кров. Помітне місце займали вони в комуністичній імперії – Радянському Союзі, який, зрештою, і розвалили.

Держави – це форми політичного життя. Вони постійно змінюються. Вічних держав немає. Це розуміли наші предки. Так, на початку XVII ст. український поет Іван Домбровський написав латинською мовою поему «Дніпрові камени». Є в ній такі слова:

*Доля нерідко буває зрадлива: з пихатим зухвальством
Зміцнює підданих, а королів у в'язницях катує.*

Тож не буває на світі нічого тривкого, держави
Слабнуть щоднини, а з часом хиріють і мруть
невблаганно¹.

До речі, у цьому творі маємо історію державних змін на теренах України в часи Середньовіччя. Історію, сповнену гордості за предків. Виявляється, у ті далекі часи українці-русини могли писати свою історію «без брому».

Тепер щодо страждань. Хіба вони випадали лише на долю українців? Почитайте Старий Завіт. Історія давніх євреїв сповнена кривавими війнами, масовими вбивствами, частинами конфліктами між «своїми», міграціями й примусовими виселеннями. А чи мало нащадків цих давніх євреїв зазнавали гонінь у часи Середньовіччя або в період Другої світової війни?

Або візьмемо провідні країни Західної Європи. Хіба мало потрясінь було в їх історії? Величезні руйнації під час «великого переселення народів», коли загинув цивілізований світ – *рах Романа*, жорстокі напади норманів, Столітня й Тридцятилітня війни, криваві конфлікти Нового часу, падіння старих і творення нових державних утворень... Список можна продовжувати.

Звернімося до історії наших ближніх сусідів. Чи була «рівною» й «спокійною» історія Польщі? Мали поляки значні втрати своєї людності, територій у часи Середньовіччя.

---

¹ Домбровський І. Дніпрові камени. Українська поезія XVII ст. К., 1988. С. 112.

Була ліквідація ранньомодерної Речі Посполитої, яка могла б трансформуватися в польську національну державу. Непростою була доля «відновленої» Польщі в ХХ ст., особливо під час лихоліття Другої світової війни. Щось подібне можна сказати про угорців. Принаймні вони, як звичайно, виділяють у своїй історії дві великі трагедії: битву під Могачем 1526 р., яка фактично стала початком ліквідації Угорського королівства, й Тріанонський договір 1919 р., за яким Угорська держава втратила велику частину своїх етнічних територій. Більш «щасливою» може видатися історія румунів – нащадків волохів та молдаван. Проте варто пригадати, що останні протягом майже чотирьох століть перебували під владою османів. Відносна успішність Румунії наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст., створеної під протекторатом західноєвропейських держав, власне, й була обумовлена цим протекторатом. Непростою була доля румун у «соціалістичні часи», коли правив диктатор Ніколає Чаушеску. Зрештою, досі так і не реалізована ідея Великої Румунії. За межами Румунської держави продовжує залишатися Молдавія, значна частина населення якої ідентифікує себе румунами.

А чи щасливою була доля росіян? Довгий час їхні предки, серед яких була велика частка угро-фінів, перебували під владою київських князів, а потім під ігом Золотої Орди. Власне, тоді предки росіян втратили свою етнічну ідентичність, зазнавши слов'янізації й русинізації. Потім створення деспотичної Московської держави, яка без особливого мило-

сердя ставилася до своїх підданих. Чого варта лише опричнина! Виникнення ще однієї деспотії (щоправда, дещо цивілізованої) – Російської імперії. Кривава громадянська війна 1918–1920 рр., що призвела до знищення немалої частки російської еліти. Не такою вже й солодкою була доля росіян і в часи СРСР. Та і в нинішній Російській Федерації, попри культивування російського шовінізму, не все так виглядає однозначно.

Звичайно, можна говорити, що наші страждання більші, пригадуючи придушення козацьких і гайдамацьких повстань, знищення Гетьманщини, утиски українців в часи «національного відродження» в Австро-Угорській і особливо в Російській імперіях, загибель українських державних утворень під час «визвольних змагань» 1917–1921 рр., репресії проти українців у Польщі й Румунії в міжвоєнний період, Голодомор й терор у радянській Україні, криваву ліквідацію Карпатської України 1939 р., величезні втрати українців під час Другої світової війни, жорстокі репресії проти Української Повстанської Армії...

Проте представники інших народів можуть доводити, що їхні страждання не менші, а то й більші, пригадуючи ті чи інші факти своєї історії. Взагалі «історії страждань» не обходяться без зміщення акцентів, а то й певної міфологізації.

Та, попри страждання, українці навчилися виживати в різних державних утвореннях: як своїх, так і чужих. До того ж нерідко «чужі» держави вони намагалися зробити «свої»

ми». У часи націоналізму українці не раз демонстрували волю створити свою державу, попри поширені анархічні настрої в їхньому середовищі. Зрештою, вони відіграли провідну роль у розвалі Радянського Союзу, проголосивши незалежність України. Хоча ця незалежність далася й дається непросто. Таке життя. «А хто борець, той здобуває світ!»

Принагідно хочеться нагадати: в часи націоналізму, коли популярною стала ідея права народів на політичне самовизначення і почали з'являтися національні держави, далеко не всі народи зуміли реалізувати це право. До сьогодні ведуть боротьбу за створення своєї держави курди. Зрештою, не лише вони. Навіть у цивілізованій Європі є етноси, які так і «не відбулися», не стали «повноцінними народами». Наприклад, це стосується провансальців, бретонців, баварців, саксонців, сілезців... Чимало європейських народів (валлійці, каталонці, кашуби, лужичани, помаки, ретороманці, фламандці, шотландці та інші), які, здавалось би, «відбулися», не мають ні своїх держав, а іноді навіть автономних утворень.

Українці ж свою державу мають. І демонструють у сучасних умовах російської агресії волю до її збереження. Чого не скажеш про наших північних сусідів – білорусів, які близькі до інтеграції з Росією.

Тобто не такі ми вже «пропащі» й «бідні», як це нам дехто подає чи хоче подати. За плечима маємо значну етнічну, а також державну традицію. Інша річ, що про останню знає-

мо не так багато. До того ж часто уявлення наші про неї викривлені.

Українська держава й держави на українських теренах

Держава – це сукупність інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру, за допомогою яких здійснюється управління певною територією й населенням, яке проживає на ній.

Важливим елементом держави є існування фіксованого письмового права.

Поняття держава в різних народів має різну етимологію, яка відображує їхній політичний досвід. У Стародавній Греції державу іменували політією. Це слово походило від слова поліс, тобто місто. Приблизно те саме спостерігаємо в англосакських народів. І справді, на початкових етапах держави часто виникали як укріплені поселення (міста), що контролювали навколишню місцевість. Хоча не обов'язково. Треба мати на увазі, що існували різні типи держав. Державність полісного типу формувалася переважно в осілих, землеробських народів. Дещо по-іншому здійснювалося її формування в народів кочових і морських. До того ж із часом державні організми зазнали значної еволюції.

Існували й існують різні форми держав, які залежать від низки чинників:

- розвитку технологій, зокрема інформаційних;

- географічного становища;
- економічної діяльності населення;
- його етнічного складу та ментальних і культурних особливостей;
- історичного й політичного досвіду народу.

В українській мові утвердився термін «держава». Саме це слово має давньослов'янське походження. У «Лексиконі словенороському» (1627) українського філолога Памво Беринди держава визначається як сила, вельможність або зверхність, а відповідником їй у грецькій мові є слово «кратос», тобто влада. У цьому ж словнику слово «державствую» трактується як *паную, справую*².

Термін же «держава» в сучасному розумінні прийшов до нас під впливом російської культури. У середньовічні часи державою називали символ влади московських царів у вигляді кулі, яка увінчувалася хрестом. Правителі Московії тримали державу в руках під час офіційних церемоній. Сам же цей символ перейшов до них від ромейських (візантійських) імператорів. Відповідно, у росіян держава персоніфікувалася з верховним правителем.

Приблизно таке ж розуміння зустрічаємо в українців. Навіть зараз вони часто пов'язують уявлення про свою державу з особою президента. Щоправда, росіяни в плані персоніфікації державної влади й верховного правителя, схоже, пішли далі наших краян. Вони зазвичай мало вживають слово

---

² Беринда П. Лексикон славеноросскій. К., 1627. С. 29.

«держжава», а переважно користуючись терміном «государство» – від слова *государ*, *правитель*.

Також в українській мові були й інші терміни для означення держави. Наприклад, у текстах ранньомодерних часів зустрічаємо термін «панство». Його широко вживає автор анонімного твору «Пересторога» (початок XVII ст.). У зазначеному творі читаємо, що «поляці руської панства [держави, князівства – прим. автора] поосідали»³. Тобто держава – це сукупність панів, людей, що мають власність, доступ до влади. Таке розуміння відповідало духу шляхетської демократії, яка існувала в тогочасній Речі Посполитій. Також у ранньомодерних українських текстах зустрічаємо означення державного організму як «речі посполитої», що є буквально перекладом латинського терміну *республіка* (справа народна).

Можна говорити про наявність низки державних утворень на теренах України за період майже трьох тисяч років. Функціонували тут також ранні державні утворення, що не мали певних елементів державності. Зокрема, у ранніх державах не було сформованого адміністративного апарату й писаного права.

Не чіпатимемо питання про Трипільську цивілізацію. Чи мали трипільці ранню державу – це питання. Писемних джерел, які б давали уявлення про неї, не збереглося.

Одними з перших ранніх держав на теренах України, про

---

³ Пересторога. *Українська література XVII ст.* К., 1987. С. 27.

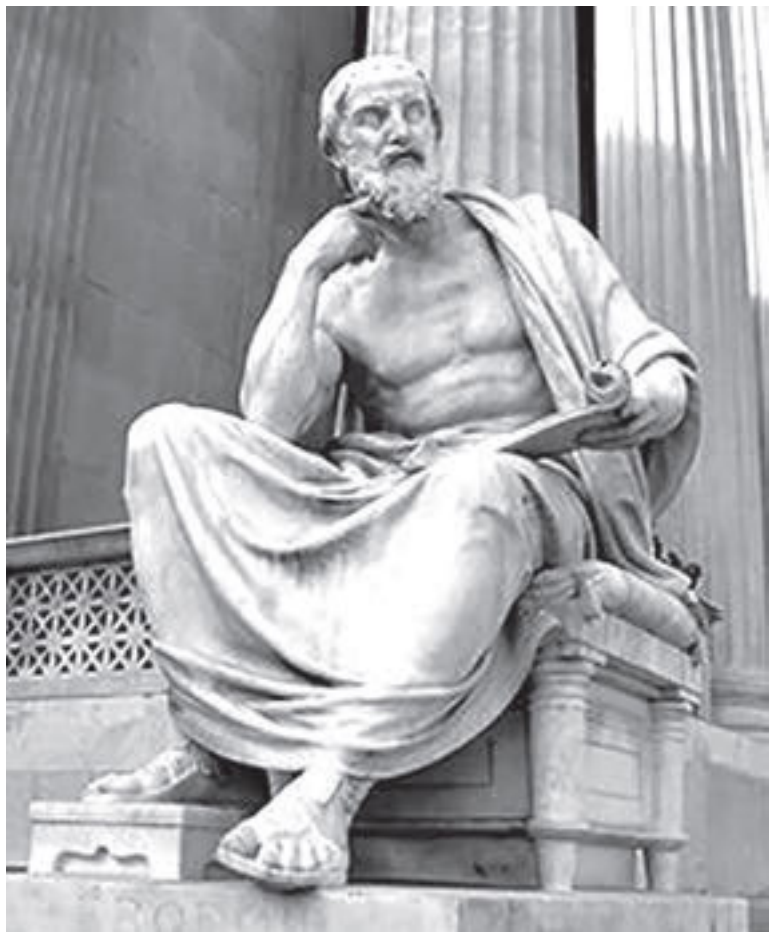
які є свідчення у писемних джерелах, можна вважати держави киммерійців та скіфів. Про них, зокрема, писав Геродот у своїй «Історії». Те саме можемо сказати про ранню державу сарматів.

Також першими державами на українських землях варто вважати грецькі міста-держави й елліністичне Боспорське царство. Частина українських земель входила до складу Римської імперії, а потім – імперії ромеїв, яку в нас звично іменують Візантією.

У період «великого переселення народів» на теренах України існувала низка ранніх держав. Це – держави готів, гунів, болгарів, слов'ян тощо. Згодом тут з'являються доволі розвинуті держави імперського типу – Аварський та Хозарський каганати.

Зрештою, у часи раннього Середньовіччя (у X – на початку XI ст.) формується ще одна держава імперського типу, в якій домінантним було слов'янське населення і яка отримала назву Русі (в літературі часто для її означення використовується кабінетний термін «Київська Русь»). Цій державі протистояли кочові протодержави печенігів та половців.

Геродот, будинок Австрійського парламенту, Відень

Після Батієвої навали 40-х років XIII ст. частина земель

Київської Русі опинилася під контролем кочової імперії Золотої Орди. Землі ж нинішньої Правобережної України входили до складу відносно незалежного державного утворення, яке варто було б називати Руським королівством, але яке в літературі традиційно іменується Галицько-Волинським князівством. Остання назва є кабінетним терміном і не має серйозної документальної підстави. Руське королівство можна розглядати як наступника Русі Київської.

У середині XIV ст. відбулася дезінтеграція Руського королівства. Його землі були захоплені Польським, Угорським королівствами, а також Великим князівством Литовським. На землях південно-східної частини цього державного утворення сформувалася Молдавська держава, де значну частину населення становили слов'яни, а державною мовою була руська мова на старослов'янській основі.

У XV ст. відбулася дезінтеграція Золотої Орди. Її спадкоємцем стало Кримське ханство, територія якого розташовувалася в межах сучасної України. Ця держава опинилася під протекторатом Османської імперії. Сама ж ця імперія захопила землі на південних теренах сучасної України, створивши еялети Кефе, Сілістрійсько-Очаківський та Кам'янецький.

1569 р. за Люблінською унією відбулося об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського. Наслідком цього стало виникнення держави федеративного типу, яку називають Річчю Посполитою, тобто Республікою.

Саме тоді більшість земель, населених етнічними українцями, увійшли до складу цієї держави як підпорядковані Королівству Польському.

Тоді на теренах Наддніпрянщини та Поділля, що були околицями Речі Посполитої, йшло формування нової соціальної спільноти – українського козацтва. У першій половині XVII ст. козаки заявили про себе в плані воєнно-політичному, піднявши кілька повстань і вимагаючи для себе більших привілеїв. Вони витворили військово-політичну структуру – Запорізьку Січ, яку дехто ладний трактувати як державу. Ця структура виникла поза Річчю Посполитою фактично в опозиції до неї. Вона стала зосередженням анархічних елементів, які не сприймали чинні тоді державні порядки.

У середині XVII ст. відбулося масове повстання українських козаків під проводом Богдана Хмельницького. Унаслідок цього виникла Українська Гетьманська держава. Щоправда, вона так і не стала повністю самостійною. Підсумком змагань кількох держав (Речі Посполитої, Московії, а також Османської імперії з васальним їй Кримським ханством) було розчленування Гетьманської держави, творення на її основі кількох автономних державних структур. Це Гетьманат на Лівобережній Україні (друга половина XVII – перша половина й середина XVIII ст.) під протекцією Московії; Гетьманат на Правобережній Україні (друга половина XVII ст.) під захистом Речі Посполитої; Ханська Україна (Гань-

щина), яка існувала наприкінці XVII–XVIII ст. під протекцією кримських ханів й Османської імперії.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. відбулося переформатування українських земель між імперськими державами. Російська імперія анексувала Кримське ханство й відібрала в Османській імперії нинішні південноукраїнські землі. Також вона разом із Австрією й Пруссією розділили Річ Посполиту. Тому під владою Російської імперії опинилася більшість українських земель – Лівобережна Україна, південь разом із Кримом й частина Правобережжя (Київщина, Поділля, Волинь). Австрійській імперії залишилися землі Карпатської Русі, які раніше входили до Угорського королівства, а після його розпаду відійшли до Трансильванії (Семіграддя); Буковина, котра входила до Молдавського князівства; а також землі Галичини, що належали Речі Посполитій. Такий розподіл українських земель між зазначеними імперськими державами зберігався до кінця Першої світової війни.

Ця війна призвела до падіння Російської та Австро-Угорської імперій. 1917–1921 рр. на українських землях спостерігалися бурхливі процеси, які в нашій літературі мають назву «визвольні змагання» або «українська революція». Тоді на теренах України з'явилося кілька державних утворень, які могли б стати українськими національними державами. Це – Українська Народна Республіка, Українська держава під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського, За-

хідноукраїнська Народна Республіка. Також кримські татари намагалися створити своє автономне державне утворення. Виникли тут і маріонеткові радянські республіки: Українська, Донецько-Криворізька, Таврійська та інші під керівництвом більшовиків. Окрім того, були й тимчасові формації, які заявляли про свій державний статус – різноманітні «республіки». Наприклад, відомою була Холодноярська республіка. Насправді ці формації часто не мали низки елементів, притаманних тогочасним «класичним» державам.

«Визвольні змагання» не дали можливості створити українську національну державу. Українські землі були захоплені різними державами. Найбільша їх частка відійшла більшовицькій Росії, яка створила на цих землях підпорядковану їй Українську Соціалістичну Радянську Республіку, яка 1922 р. увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Західну Волинь і Галичину анексувала Польща, Карпатську Русь-Україну – Чехословаччина, Буковину, Мармарошину й Бессарабію – Румунія. Перед початком Другої світової війни Закарпаття окупувала Угорщина, а на початку цієї війни Волинь, Галичину, Буковину й Бессарабію – СРСР.

Друга світова війна призвела до нового переформатування українських територій. Більшість із них опинилася в складі СРСР і адміністративно входила до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Щоправда, за межами останньої опинилося чимало етнічних українсь-

ких земель. Так, до складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки як основної складової частини СРСР увійшли заселені українцями східна частина Донбасу, Кубань, т. зв. Жовтий і Зелений Кліни, Вороніжчина, Білгородщина, Стародубщина тощо. До складу Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки – Берестейщина, до Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки – Придністров'я, де фактично домінувало українське населення. Ці землі, що опинилися за межами УРСР, але входили до Радянського Союзу, зазнали тотальної русифікації.

Деякі українські етнічні території після Другої світової війни не увійшли до складу СРСР, а дісталися країнам т. зв. «соціалістичного табору». Південне Підляшшя, Холмщина, західна Галичина, значна частина Лемківщини відійшли до Польської Народної Республіки; Пряшівщина й південна частина Лемківщини – до Чехословацької Соціалістичної Республіки; Мармарощина й Південна Буковина – до Румунської Соціалістичної Республіки. Попри те, що в цих державах приділялася певна увага задоволенню культурних потреб українців, вони тут зазнали денаціоналізації.

Однак 1954 р. до складу УРСР увійшла Кримська область, де українське населення становило незначну частину. Також у складі УРСР були території, де компактно проживало російське, румунське, молдавське, гагаузьке, угорське населення, представники деяких інших національних меншин.

1991 р. Україна вийшла зі складу Радянського Союзу й

стала незалежною державою. Ця подія поставила крапку на існуванні СРСР. Відбувся загалом мирний демонтаж цієї держави.

Як бачимо, на українських землях протягом трьох тисячоліть виникали, формувалися й зникали різні державні утворення, які до того ж мали різне «етнічне наповнення». Держави, які сходили з історичної арени, все ж полишали після себе певні державні й правові традиції, передаючи їх своїм наступникам. Хоча закономірно далеко не завжди такий спадок приймався, а часто й свідомо відкидався. Адже новопосталі держави виникали як заперечення своїх попередників.

Та все ж імперії мирним шляхом не зникають. Російське керівництво спровокувало низку регіональних конфліктів на теренах колишнього Радянського Союзу, створивши свої проросійські анклавні. Такими можна вважати Нагірний Карабах, Південну Осетію, Абхазію й Придністров'я. Із самого початку існування української незалежності були спроби відірвати в Україні Крим, де тоді вже переважало неукраїнське населення. Однак вони провалилися. І все ж це не означало, що Росія відмовилася від Криму й «російськомовних територій» Сходу й Півдня України.

Скориставшись ослабленням влади в Україні після Революції гідності, 2014 р. Росія анексувала Крим, а також створила проросійські маріонеткові Донецьку й Луганську «народні республіки». Терени Української держави де-факто за-

знали переформатування, хоча й анексія Криму, і «народні республіки» не визнані більшістю країн світу.

Звичайно, змінність державних утворень протягом історії була притаманна й іншим землям. Однак для України характерний відносно високий динамізм цих процесів. Це зумовлювалося низкою чинників: відсутністю значних природних кордонів для цієї території, яке робило її «відкритою» для міграцій населення та експансії завойовників; поєднання на ній кількох природних зон, що визначало творення тут різних культур (в широкому розумінні), зокрема й культур політичних; детермінована згаданими вище чинниками «змішаність» населення, його відносна генетична й етнічна «строкатість»; значні зовнішні «різнобічні» культурні впливи, які робили українські землі «перехрестям цивілізацій».

У певному сенсі Україна – «неспокійна земля». Це не острівець стабільності. Вона не для тих, хто любить спокій. Проте в цій неспокійності, плинності є й своя перевага. Тут життя не застоюється...

На світанку цивілізації. Державні утворення на українських теренах у стародавні часи

Наявність державних утворень на землях України, як уже зазначалося, значною мірою зумовлювалося географічним положенням краю. Її терени можна розділити на кілька зон. На півночі маємо заліснені території, т. зв. Полісся. Те саме стосується Карпат на заході. З лісовими регіонами межує лісостеп. Значну частину українських земель на півдні займають степові простори. Ще одну природно-ландшафтну зону становив гірський Крим. Кожен із цих регіонів мав свою господарську спеціалізацію. Та все ж між ними існували певні взаємозв'язки.

Окремо можна говорити про узбережжя Чорного й Азовського морів. Тут велику роль відігравали морські акваторії, які були не лише годувальниками місцевих жителів. Море і в стародавні часи, і пізніше відігравало помітну роль у комунікації. На цьому узбережжі ще в часи античності з'явилося чимало факторій, з яких вивозили зернові, рибу, сіль, шкіру, хутро, мед, віск, будівельний ліс, продукцію тваринництва, а також рабів. Тут, власне, сходилися торговельні шляхи, що поєднували Європу й Азію. Натомість сюди завозили вино, оливкову олію, різноманітні ремісничі вироби,

предмети розкоші й іншу продукцію, яка поширювалася на нинішніх українських землях.

Поряд з осілим населенням, яке, зокрема, займалося вирощуванням зернових, помітну роль в історії України відігравало населення кочове. Українські землі тривалий час були «місцем зустрічі» землеробської й кочової цивілізацій. Часто ці «зустрічі» не були мирними. І все ж між землеробами й кочівниками була не лише конфронтація, а й певна співпраця. Можна навіть говорити, що нинішнє населення України – це своєрідний результат синтезу землеробів і кочівників.

Українські терени заселялися ще з епохи палеоліту – давнього кам'яного віку. Найдавніші стоянки людей сягають тут часу майже 1 мільйона років тому. Одна з таких знайдена біля села Королево Закарпатської області на березі річки Тиси. На ній археологами були виявлені скребки, рубила, накопичувачі з каменю, вік яких становить близько 800 тисяч років. Окрім Закарпатської області, палеолітичні стоянки були знайдені також на теренах Житомирської області, у середній течії Дністра, на Донбасі й у Криму⁴.

Протягом палеоліту відбувалися значні зміни в еволюції людських істот, а також змінювався й клімат. Нинішні природно-ландшафтні зони, про які йшлося вище, сформувалися порівняно недавно, у часи мезоліту (середнього кам'яного віку), близько 10–8 тис. років тому.

---

⁴ Федака С. Давні цивілізації на території України. Ужгород, 2018. С. 13–20.

У часи неоліту (нового кам'яного віку), протягом VI–III тисячоліть до н. е. відбулася господарська революція в історії людства, яку називають неолітичною. Люди перейшли від збиральництва й полювання до обробітку землі та розведення свійських тварин. У них з'явилося значно більше харчових продуктів і навіть їх лишки. З одного боку, це призвело до значного зростання населення, з іншого – до структуризації суспільств: появи військових, своєрідних адміністраторів, служителів культу, які не займалися добуванням їжі. А внаслідок появи структурованих суспільств виникали ранні державні організми⁵.

Однією з відомих археологічних культур періоду неоліту й мідного віку на теренах України була Трипільська культура⁶. Відома вона також під назвою культури Кукутені (від назви молдавського села, де чи не вперше були здійснені розкопки і знайдені предмети цієї культури).

Ця культура існувала протягом тривалого часу: орієнтовно з 5500 по 2750 рр. до н. е. На початках її територія охоплювала переважно терени нинішнього Поділля, Буковини та історичної Молдови й частково Румунії. Пізніше вона поширилась також на терени Волині, Київщини, причорноморських земель Буджаку. Загалом її територія сягала 350 тис. км², на якій, за різними оцінками, проживало від 400

---

⁵ Див. Давня історія України: у трьох томах. К., 1997. Т. 1.

⁶ Про Трипільську культуру див. Енциклопедія Трипільської цивілізації: у 2-х томах. К., 2004.

тис. до 2 млн осіб. Для тих часів така кількість населення була великою.

Трипільська кераміка

Монета НБУ, присвячена Трипільській культурі

Поселення трипільців розташувалися переважно в низьких місцях біля річок. Щоправда, виявлені також поселення, розміщені на підвищених плато. Житла представники цієї культури будували у вигляді заглиблених землянок або напівземлянок. Зустрічалося й чимало наземних приміщень. Деякі поселення були достатньо великими й сягали 10–15 тис. жителів.

Трипільці переважно займалися землеробством і скотарством. Сіяли різні сорти пшениці, ячмінь, просо, жито, горох. Розводили велику рогату худобу, свиней, кіз тощо. Зна-

ли вони й домашнього коня. Певне значення мало також полювання на оленя, дику свиню та сарну.

На трипільських поселеннях знайдені залишки різноманітних знарядь праці, які, зокрема, використовувалися в землеробстві (мотики, серпи). Значного розвитку досягло гончарство. Вироби з глини (великі посудини грушоподібної форми для зерна, різної форми горщики, миски, ложки, друшляки, біноклеподібний посуд) ліпили руками. З глини вироблялися також жіночі статуетки, моделі житла, намисто, амулети. Поверхня посуду була багато й гарно орнаментована. На ній могли бути й піктографічні написи. Орнаменти зустрічаємо також на більшості статуеток. Статуетки, глиняні моделі житлових приміщень та амулети мали ритуальне призначення і були пов'язані з хліборобськими культами. На вивчених археологами трипільських поселеннях іноді зустрічаються вироби з міді. Це переважно прикраси: браслети, кільця, гачки тощо. У поселенні біля села Корбуни в Молдові знайдено великий скарб мідних речей, переважно прикрас, які датовані першою половиною V тисячоліття до н. е. Такий скарб дає підстави твердити про існування в трипільців потреби накопичення цінних речей, а, отже, й майнового розшарування.

Дехто з фахівців схильні порівнювати Трипільську культуру з давніми землеробськими цивілізаціями Єгипту й Межиріччя, де існували держави.

У трипільців могли бути певні державні утворення. На ко-

ристь цього свідчить низка чинників.

По-перше, завдяки відносно розвинутому землеробству й тваринництву в представників цієї культури накопичувалися значні лишки продукції. Це також призводило до соціальної нерівності, до появи груп, які безпосередньо не займалися виробництвом, а виконували військові, адміністративні та релігійні функції. Така соціальна диференціація потребувала державного організму.

Трипільська кераміка

По-друге, наявність великих поселень у трипільців теж свідчить на користь існування в них держави. Адже, щоб такі поселення могли нормально функціонувати, потрібно, щоб вони мали своє управління, адміністрацію, певні закони співжиття (бажано фіксовані).

По-третє, між окремими поселеннями трипільської культури мусила існувати комунікація. Враховуючи те, що ця

культура поширювалася на велику територію, яка до того ж поступово збільшувалася, це наводить на думку, що мали б бути структури державного характеру, які цю комунікацію забезпечували.

Зараз є намагання утвердити думку, що українці – це нащадки трипільців. І що елементи цієї культури (землеробство, гончарство, «трипільська естетика» тощо) перейшли до нас. Однак простежити «трипільську традицію» і пов'язати її з праукраїнським слов'янським населенням проблематично. Після падіння трипільської культури і до появи слов'ян на теренах України проживали різні етноси, які творили тут свої культури й державні утворення.

Однак сказати щось конкретне про історію трипільської культури та ймовірне існування у її носіїв державних структур ми не можемо. Як уже зазначалося, жодних писемних джерел про їхні діяння до нас не дійшло.

Так само проблемно вести мову про спадок трипільців. Звичайно, культура, яка проіснувала на наших землях близько трьох тисячоліть (більше, ніж наша писемна історія), не могла зникнути безслідно.

Окрім племен трипільської культури, на українських землях у період неоліту та мідного віку існувало й інше населення, яке не було настільки розвинутим з погляду господарства. Ймовірно, трипільці, досягши високої стадії розвитку, «вичерпали себе», ставши об'єктом для експансії більш при-

мітивних, зате енергійних племен. Такі речі не раз траплялися в історії людства.

У період бронзового віку (III–II тис. до н. е.) українські землі стали тереном численних міжплемінних війн, про що свідчать дані археології (знахідки кам'яної та металевої зброї). Хліборобів-трипільців почали витісняти рухливі кошові племена. Із заходу це були представники культури кулястих амфор⁷, зі сходу – ямної культури⁸.

⁷ Свешников И. Культура шаровидных амфор. М., 1983.

⁸ Шапошникова О. Ямная культурно-историческая общность. *Археология Украинской ССР*. К., 1985. Т. 1. С. 336–353.

Посуд племен шнурової кераміки. Берлінський музей. Виготовлений близько 2500 р. до н. е.

Поширеною є думка, ніби то були давні індоєвропейські племена, які своєю прабатьківщиною мали степові терени між Дніпром та Уралом. У цих краях індоєвропейці приручили коня. Це робило їхнє пересування більш мобільним, а також давало можливість більш ефективно вести війни. Зі своєї прабатьківщини вони, здійснюючи експансію, освоїли значні простори від Західної Європи до Монголії та Індії⁹.

Археологічними свідченнями того, що в індоєвропейських племенах була соціальна диференціація та влада вождів, є кургани, в яких ховали правителів. У цих похованнях часто знаходимо різні речі, якими за життя користувався небіжчик, зокрема, атрибут вождя – берл (скіпетр). Та знову ж таки відсутність писемних згадок не дають нам можливості сказати щось певне про ранні державні утворення індоєвропейців.

Поліські райони України заселили племена шнурової кераміки (бойових сокир), які вважаються предками германців, слов'ян та балтів. У районах, прилеглих до Карпат, тривалий час проживали племена, що належали до прафракій-

---

⁹ Павленко Ю. Праславяне и арии. Древнейшая история индоевропейских племен. К., 2000.

ців та праїллірійців¹⁰. У степах, де була представлена зрубна культура¹¹, жили кочові племена іранського походження – ймовірні предки кіммерійців, скіфів, сарматів, аланів. Виняток становили носії мар'янівської й бондарихівської культур північного сходу України. Схоже, вони були представниками фіно-угорських етносів.

Є певні підстави говорити, що в індоєвропейських племен відбулася соціальна диференціація й формувалися державні організми. До того ж війни, які вели індоєвропейці, здійснюючи експансію, потребували державних інститутів. Ще в давні часи в індоєвропейських спільнотах склався тричленний поділ суспільства: жерці, воїни й виробники (скотарі, хлібороби). Такий поділ знайшов відбиття в давньому українському фольклорі, законах Ману в Індії, у державному устрої Спарти, зрештою, навіть у теоретичній конструкції Платона, яку він запропонував у трактаті «Держава»¹².

У XV–XII ст. до н. е. настав відносний період стабільності на українських теренах. Суспільства бронзового віку саме тоді досягли розквіту, поєднуючи хліборобство з тваринництвом. Щоправда, господарство людності в районі Полісся розвивалося повільніше. Тут спостерігався застій. Натомість

---

¹⁰ *Сवेशніков І.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початок II тисячоліття до нашої ери. К. 1974.

¹¹ *Срубная культурно-историческая общность (проблемы формирования и периодизации).* Куйбышев, 1985.

¹² *Платон.* Держава. К., 2000.

у Північному Причорномор'ї господарські новації поширювалися швидше, оскільки ці регіони були пов'язані з цивілізаціями Середземномор'я. Рівень заможності й соціальна диференціація населення, яке тут проживало, виявлялися чіткіше. Водночас це населення ставало об'єктом нападів бідніших, проте агресивніших етносів. Приблизно раз на три століття Північне Причорномор'я зазнавало нападів нових племен, а це призводило до змін археологічних культур.

IX–VII ст. до н. е. – ранньозалізний вік. У той час помітно вдосконалилися знаряддя праці, що робило господарювання більш ефективним. Також ставало більше залізної зброї. Закономірно, почастишали війни, які давали можливість енергійним завойовникам захопити багатства мирних (і зазвичай багатших) племен.

Відтоді до нас дійшли певні письмові відомості про населення земель України. Зокрема, збереглися згадки про киммерійців¹³. Схоже, вони були нащадками носіїв пізньозрубної та білозерської культур бронзового віку та володіли південною частиною України, ведучи кочовий спосіб життя.

Поширеною є думка, що вони належали до іранських племен. Поряд із ними проживали інші етноси. У Прикарпатті та Буковині жили відносно розвинуті фрако-іллірійські племена гальштатської культури. На Західній Волині – племена споріднених лужицької та висоцької культур, які вважаються праслов'янськими. Також на Правобережній Україні (Схід-

---

¹³ *Треножкін А. Киммерийцы. К., 1976.*

ній Волині, Поділлі й Подніпров'ї) проживали осілі землероби чорноліської культури, яка, ймовірно, з етнічного погляду була мішаною – праслов'яно-фракійсько-іллірійською.

Нимрудський рельєф із зображенням кімерійських воїнів

Наприкінці VIII ст. до н. е. чорнолісців підкорили кіммерійці. Останні створили доволі сильну кочову державу, яка здійснювала походи на розвинуті країни Передньої Азії. Вони в середині VIII ст. до н. е. знищили Фригію, розгромили Урарту й Лівію. У зв'язку з цими походами їх згадували ассірійські писемні джерела, іменуючи державне утворення кіммерійців Гіміра. Згадуються вони й у Біблії.

Кіммерійці IX–III ст. до Р. Х.

Походи кіммерійців у країни Передньої Азії, схоже, були викликані тим, що їх почали витісняти з Північного Причорномор'я племена скіфів. Про це говориться в грецьких джерелах, зокрема в «Історії» Геродота. Там наводиться така легендарна оповідь: «Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона відстоювала свою. І найдостойнішою була думка царів, а

думка більшості зводилась до того, що їм вигідніше віддали-
тися, ніж, залишившись, наражатися на небезпеку і чинити
опір численним ворогам. Проте думка царів була воювати до
останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там
було, ні більшість не хотіла послухатись царів, ні царі – біль-
шості. Отже, перші вирішили без бою залишити країну за-
гарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вби-
тими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю,
згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, як-
що вони втечуть разом із більшістю. Скоро вони прийняли
такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали
рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, кого
в битві було вбито, кіммерійці поховали...»¹⁴.

Важко сказати, наскільки ця легенда відповідає дійсно-
сті. Проте не могла вона виникнути на порожньому місці.
І, ймовірно, зображує певні історичні реалії. З цієї легенди
випливало, що в кіммерійців були царі, власне, військові ва-
тажки. Однак останні не мали абсолютної влади. Важливі рі-
шення приймалися колективно, коли люди (малися на увазі
озброєні чоловіки) доходили до тієї чи іншої думки. Такий
устрій можна назвати воєнною демократією, яка передбача-
ла існування примітивних державних структур. Тобто може-
мо стверджувати: кіммерійці мали кочову вое- нізовану дер-
жаву. Подібні державні утворення були поширені на теренах
України як у часи стародавні, так і в період Середньовіччя.

---

¹⁴ Геродот. Історії в дев'яти книгах. К., 1993. С. 183.

Наприклад, такою державою можна вважати Кримське ханство, яке проіснувало близько половини тисячоліття.

Щодо етнічної приналежності киммерійців, то їх вважають іранським народом. На зміну їм у степах України прийшло інше іранське населення – скіфи, про яких маємо чимало писемних свідчень. Частина киммерійців, як уже зазначалося, пішла походом на країни Передньої Азії, де, судячи з усього, з часом «розчинилася» серед місцевого люду. Інша ж частина лишилася в Північному Причорномор'ї, давши початок такому етносу, як таври.

Історія киммерійців – це діяння давно минулих днів, які майже забулися. Проте в ХХ ст. про них раптом згадали. Образ киммерійців як жорстоких вояків потрапив до попкультури. Американський письменник Роберт Говард написав низку оповідань і повістей про киммерійця Конана-варвара. У цього автора з'явилися послідовники, які створили ще чимало творів про того вигаданого персонажа. За мотивами цих творів у США створювалися комікси, кінофільми, серіал, відеоігри. Одним з акторів, який втілив на екрані образ Конана-варвара, був знаменитий Арнольд Шварценеггер. Звичайно, ця продукція попкультури надто далека від історичних реалій, є грою фантазії. Та все ж виявляється, що діяння давно минулих днів не минають безслідно.

-

Каніт

-

Акросак

-

Танус

-

Харасп

-

Саріак

-

Айлії

Монети царів Добруджської Скіфії

Вояки скіфів. Перемальовка з торевтики

Скіфи, заступивши кіммерійців, стали панівною людиною в степах України у VI–III ст. до н. е.¹⁵ Хоча почали проникати вони сюди ще з VIII ст. до н. е. Скіфи, створивши доволі потужне державне утворення, чимало «наслідили» в історії античних греків, народів Передньої Азії й навіть могутньої Персії. Геродот скіфам присвятив окрему, четверту, книгу своєї «Історії». Щоправда, у ній є легенди, які викликають сумніви. І все ж у цьому творі міститься чимало інформації, яка, схоже, правдиво зображувала життя й діяльність скіфів.

Загалом із грецьких джерел впливало, що скіфи не були однорідним народом. Вони, за Геродотом, розподілялися на царських скіфів, кочових скіфів, скіфів-землеробів і скіфів-орачів. Ядро Скіфії становили царські скіфи й скіфи-кочівники, які проживали у причорноморських і приазовських степах. Належали вони до іранських етносів. Царські скіфи панували над скіфськими племенами. Вони, за словами Геродота, «вважали інших скіфів своїми невольниками»¹⁶. Наддніпрянщину заселяли скіфи-землероби, а на захід від них жили скіфи-орачі. І ті і ті займалися землеробством, але різнилися за способом веденням господарства

---

¹⁵ Див.: Граков Б. Скіфи. К., 1947; Петров В. Скіфи: Мова і етнос. К., 1968; Рыбаков Б. Геродотова Скифия. М., 1979.

¹⁶ Геродот. Історії в дев'яти книгах. С. 185.

і, ймовірно, за етнічними ознаками. Зі слів Геродота можна зрозуміти, що скіфи-землероби сіють пшеницю (зернові) для споживання. А скіфи-орачі її не їдять, а вирощують для продажу. Можливо, ця інформація не зовсім точна. Сумнівно, що скіфи-орачі, сіючи зернові, не споживали їх. Радше можна говорити, що вони, проживаючи неподалік від грецьких міст-колоній, Ольвії зокрема, були, на відміну від скіфів-землеробів, більш зорієнтованими на товарно-грошові відносини, передусім на продаж зерна. Загалом складається враження, що Скіфія була конгломератом племен, між якими існували господарські й етнічні відмінності. Однак над цим населенням панувала одна елітарна верства – царські скіфи, які зуміли зосередити в своїх руках як владу, так і значні матеріальні цінності.

Скіфія, на відміну від держави кіммерійців, це держава вищого, фактично імперського типу. Вона різноетнічна. Проте на чолі її стоїть елітарний етнос, який зосереджує у своїх руках владу й експлуатує підвладне йому населення. Цей своєрідний етнос-клас спирається на військову силу. І йому повинні служити продуценти – землероби й скотарі.

У Геродота є свідчення про особливе шанування скіфських царів. Він розповідає, що коли хворіє скіфський цар, то кличе ворожбитів, які зазвичай говорять, що хтось зі скіфів порушив присягу біля царського вогнища. І, мовляв, це є причиною хвороби. Цього чоловіка і його синів, як ведеться,

страчують, а їхнє майно забирають.

Також Геродот описує пишне поховання скіфського царя. Спочатку померлого бальзамують. Після цього труп на возі везуть до підвладних цареві племен. І цей об'їзд супроводжується відповідними обрядами. Таким чином, на рівні символічному демонструвалася підвладність люду цареві. Під час поховання в могилу кладуть не лише речі, якими цар користувався, зокрема золоті чаші, а й спеціально вбитих його коней і слуг. А через рік влаштовувалися поминки по цареві. Тоді ж убивали п'ятдесят його слуг-воїнів. З опису такого поховання, а також інших свідчень Геродота видно, що царська влада мала великий «символічний капітал».

На основі цих свідчень Михайло Грушевський дійшов висновку, що державний устрій скіфів мав «характер деспотичної монархії»¹⁷.

Геродот спеціально наголошує, що в могили скіфських царів клали лише золоті речі, а не срібні чи бронзові. Такі речі й предмети розкоші привозилися з Греції. Натомість Скіфія стала експортером зерна в цю країну, її житницею. Царські скіфи, наскільки можна судити, контролювали торгівлю з греками, маючи з цього чималий зиск. Також джерелами їхніх доходів були завойовницькі походи, данина з підвладних племен, работоргівля – власне, те, що можна називати «грабіжницькою економікою».

В архаїчних суспільствах часто з військовими вождями

---

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1991. Т. 1. С. 115.

конкурували служителі культу. Іноді вони навіть ставали провідною елітарною силою, як це, наприклад, бачимо в індійському ведичному суспільстві. Цього не скажеш про скіфів. Спеціальних служителів культу, які б здійснювали обряди, у них, вочевидь, не було. Проте були ворожити, які так само служили царям, як й інші піддані. Коли ж ворожіння виявлялися «неправильними», ворожитів страчували.

Однак, попри високий авторитет царів, траплялися випадки, коли скіфи виступали проти своїх правителів. Наприклад, Геродот пише, що вони вбили царя Скіла, який почав переймати грецькі звичаї. Також є деякі свідчення про боротьбу за владу серед скіфської верхівки.

Вести мову про структуру Скіфської держави дещо проблематично. Поширена думка, що вона складалася з трьох частин, кожна з яких поділялася на окремі племена, які мали певну автономію. Вочевидь, варто враховувати те, що засоби комунікації в скіфів були обмежені. Немає перевірених даних про існування в них писемності. Не було в них і хорошого шляхового сполучення. У таких умовах здійснювати централізоване управління великою територією, яку займали скіфи, було проблематично. Відповідно, населення й землі цієї держави мусило поділятися на окремі частини. Однак царські скіфи намагалися їх контролювати. І, наскільки можна судити, це їм вдавалося.

Фрагмент пектораліз Товстої Могили, VI ст. до н. е.

У такій державі існувало своє право – переважно, звичаєве. Про деякі звичаї, які фактично ставали правовою нормою, і пише Геродот. Хоча не виключено, що скіфські правителі, які мали відносно широкі контакти з греками, могли робити кроки до створення фіксованого на письмі права.

До звичаєвого права варто віднести правила шанування царів, про що йшлося вище. Чимало норм скіфського права були орієнтовані на те, щоб скіфські воїни досягали успіхів, воюючи зі своїми противниками. Геродот відзначає, що у

них «встановлено таке: першого ворога, якого вб'є скіф, він п'є його кров, а скільки інших він вб'є в битві, то приносить до царя їхні відтіті голови. За кожену голову йому дозволяється отримати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, то йому це не дозволяється...»¹⁸. А ось як ще про один військовий звичай говорить цей автор: «Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба»¹⁹. Завдяки війську, де культивувалися жорстокі звичаї, царські скіфи й утримували владу.

Скіфія вийшла переможцем у деяких грандіозних битвах, про які говорили в античному світі. Передусім це стосується невдалого походу перського царя Дарія I Ахеменіда проти скіфів. Цей правитель зібрав величезне військо (ніби до 100 тис. осіб) і пішов 512 р. до н. е. в Північне Причорномор'я, щоб розгромити скіфів. Однак це йому не вдалося зробити, й він, фактично, зазнав поразки, полишивши землі своїх противників.

Є в Геродота згадка про договори, що уклалися скіфами. Зазвичай вони скріплювалися присягою. Також говорить він і про суперечки між скіфами, що вирішувалися шляхом

---

¹⁸ Геродот. Історії в дев'яти книгах. С. 194.

¹⁹ Там само. С. 195.

двобою «перед лицем царя».

Геродот спеціально зазначає, що скіфи «уникають запозичати іноземні звичаї жодного народу і зокрема еллінські звичаї»²⁰. Історик наводить розповіді про царя Скіла та філософа Анахарсіса, який походив із царського роду. І той і той сприйняли звичаї й релігійні традиції греків, за що позбулися життя. Ймовірно, скіфська еліта розуміла: іноземні звичаї можуть розкласти їхнє суспільство.

І все ж чужоземні, передусім грецькі, культурні впливи давали навзнаки, особливо серед скіфської верхівки, яка охоче використовувала предмети розкоші, зроблені грецькими ремісниками. Принаймні скіфи чимало контактували з грецькими містами-колоніями на північних берегах Чорного моря, а також з елліністичним Боспорським царством. Також грецькі держави почали брати до себе на службу скіфів. Так, у середині V ст. до н. е. афіняни найняли триста скіфів, які виконували поліційні функції. Прикладом еллінізації скіфів можна вважати діяльність згадуваного Анахарсіса. Він зумів інтегруватися у давньогрецьке суспільство. Античні греки навіть вважали його одним зі своїх «семи мудреців». І хоча за таку інтеграцію йому довелося заплатити життям, все ж із часом усе більше скіфів наслідували його приклад. «Вірус еллінізації» давав усе більше про себе знати в скіфському суспільстві, яке ставало менш войовничим і яке в III ст. до н. е. здало свої терени агресивним, «не зіпсованих цивіліза-

---

²⁰ Там само.

цією» сарматам.

Та все ж скіфська держава проіснувала близько половини тисячоліття, часто наводячи страх не лише на сусідів, але й на жителів віддалених територій. Навіть у Біблії є згадки про жорстоких скіфів²¹.

Близько середини IV ст. до н. е. Скіфську державу очолив цар Атей. Він прагнув завоювати Фракію, проте зустрівся із протидією македонського правителя Філіппа, зазнав від нього поразки й загинув 339 р. А 331 р. до н. е. македонці послали до Скіфії своє 30-тисячне військо під командуванням полководця Зопіріона. Однак воно було розбите. Завойовникам так і не вдалося підкорити скіфів, як це вони зробили з персами.

У III–II ст. до н. е. скіфів із Північного Причорномор'я витіснили сармати, на що була низка причин. Це не лише «втрата войовничості» під впливом еллінізації, про що йшлося вище. Були й інші чинники. Зміна кліматичних умов тоді створила проблеми для господарювання в степах України. До того ж після македонських завоювань головним постачальником зернових для античної Грації став Єгипет, заступивши Північне Причорномор'я. Усе це призвело до зменшення ресурсів скіфських правителів, які опинилися перед лицем грізного ворога – сарматів.

Проте навіть після витіснення сарматами скіфів зі сте-

---

²¹ Крисаченко В. Про згадки про скіфів на сторінках Біблії. *Україна віковична: знакові постаті минулого*. К., 2016. С. 20–26.

пів Північного Причорномор'я, скіфські державні утворення збереглися. Одне з них – т. зв. Тавроскіфія – була розташована переважно на теренах сучасного Криму. У середині II ст. до н. е. ця держава переживала піднесення за правління царя Скілура. Він зробив своєю столицею Неаполь Скіфський. Відібрав у грецького міста-держави Херсонеса Керкінітиду (сучасна Євпаторія) та Калос Лімен. Жителі Херсонеса попросили допомоги в царя Понту Мітридата VI. 110–109 рр. до н. е. понтіїське військо завдало поразки скіфам. Фактично Тавроскіфія перестала існувати. Невдовзі після розгрому скіфів Мітридат VI посів престол Боспорського царства, яке мало володіння в Криму й на східному узбережжі Азовського моря. Цьому правителю підпорядковувалися грецькі міста-держави й варварські племена Криму. Скіфи ж продовжували проживати на кримських землях й, наскільки можна судити, мали свої автономні військово-політичні структури. Принаймні вони неодноразово заявляли про себе під час військових дій на півострові.

Інша скіфська держава з'явилася на теренах Добруджі, яку називали Малою Скіфією. Своє існування вона припинила десь на початку I ст. до н. е.

Однак, утративши державність, скіфи не зникли. Їхні поселення в складі різних держав зберігалися ще тривалий час. Про скіфів знали й далі говорили. Їх, наприклад, згадує апостол Павло в посланні до колосян. Там є такі слова: «... немає грека, ні юдея, ні обрізання, ні варвара, ні скіфа, ні неволь-

ника, ні вільного, а все й у всьому – Христос». Показово, що Павло згадує лише три народи: греків, юдеїв та скіфів. Про інші він не веде мову, хоча, зрозуміло, знав про їхнє існування. Із цього можна зробити висновок: скіфи залишалися помітним етносом у античному суспільстві у ранньохристиянські часи. Тоді ж виникла й існувала навіть Скіфська єпархія з центром у місті Томи (нинішня Констанца).

Кам'яна плита із зображенням скіфського царя Палака, сина Скілура. Одеський археологічний музей

Як уже говорилося, у III–II ст. степи Північного Причорномор'я займають сармати²². Вони ніби «перебирають естафету» у скіфів. Власне, назва сармати стосується групи іраномовних племен, близьких і за мовою, і за культурою до скіфів. Археологам навіть важко іноді розрізнити культури скіфських племен та сарматських. Саме ж слово *сармат* чи *савромат* у перекладі з давньоіранської означає «той, хто носить меч». І справді, сарматські племена відзначалися сильною войовничістю.

Попередньо сармати проживали на степових теренах південного Подоння й Поволжжя, північного Передкавказзя та Прикаспію, ведучи кочовий спосіб життя.

Уперше про сарматів згадує Геродот. Він пише, що сармати виникли внаслідок шлюбів між скіфськими юнаками й войовничими жінками-амазонками. Звичайно, це легенда, як і багато інших легенд у Геродота. І все ж, схоже, вона мала певні підстави. Роль жінки в сарматському суспільстві була більш значущою, аніж у скіфському соціумі. Жінки навіть опинялися на чолі сарматських державних утворень. Античний автор II ст. н. е. Полієн розповідає про сарматську цари-

---

²² Симоненко О. Сармати північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етно-політична історія: автореферат дис. на здобуття наук. ст. док. іст. наук. Київ, 1999; Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России. М., 2008.

цю Амагу, яка жила на межі III–II ст. до н. е. Її чоловік, цар Медосак, був схильним до вживання спиртного. І саме через те занедбав державні справи. Амага начебто сама розставляла по всій країні гарнізони, відбивала напади ворогів та допомагала сусідам, яких ображали. Коли ж скіфське військо оточило Херсонес і херсонесити звернулися за допомогою до Амаги, вона разом зі 120 добірними воїнами за добу подолала велику відстань і раптово з'явилася в стані скіфів. Ця войовнича цариця вбила скіфського царя, а владу передала його синові, наказавши правити справедливо і не ображати сусідів. Ще один античний автор Помпоній Мела писав про сарматів, що вони є войовничими і жорстокими і що в них навіть жінки беруть участь у війнах нарівні з чоловіками.

Сарматський вершник. Рел'єф із Танаїса. Початок III ст. н. е. Мармур

Власне, про войовничість сарматів свідчило чимало античних авторів. Наприклад, Амміан Марцеллін, говорячи про сарматське плем'я аланів, відзначав, що в них щасливим вважається той, хто помирає в бою. Ті ж чоловіки, які помирають природною смертю, вважаються боягузами і над ними насміхаються.

Не дивно, що така войовничість і допомагала сарматам

здобувати перемоги над противниками й завойовувати нові території.

Бій римлян із сарматами. (фрагмент з колони Траяна)

Загалом проблематично говорити про єдину державу в сарматів. Радше, можна вести мову про кілька їхніх ранньодержавних утворень, що виникали в окремих племен. Античний автор Страбон розміщував на теренах України пле-

мена язигів та роксоланів, які фактично мали тут свої держави.

Римський історик Корнелій Тацит (бл. 56–117 рр. н. е.) на сторінках своїх творів неодноразово згадує сарматів. Зокрема, повідомляє про напад сарматів-роксоланів на дунайську провінцію Римської імперії Мазію 68 р. н. е., де вони «порубали дві когорти». Також Тацит пише, що сармати наймалися на службу до германських правителів. Засланий до міста Томи 8 р. н. е. римський поет Овідій із жахом описував у своїх «Сумних піснях» діяння сарматських вояків під містом. Також сармати не гребували втручатися в міжусобну боротьбу, яка велася в Римській імперії.

У I–II ст. н. е. спочатку язиги, а потім роксолани добилися того, що римляни виплачували їм данину за «охорону кордонів». 60–70-ми рр. II ст. сармати вели жорстоку війну з Римом, яка виснажила обидві сторони. Зрештою, 179 р. язиги уклали мирний договір із імператором Марком Аврелієм. Тоді ж кінний загін сарматів кількістю 8 тис. осіб був взятий на службу римлянами. Їх відправили служити в Британію.

Проте відносини сарматів із Римом не були стабільними – мир змінювався війною і навпаки. При цьому сармати розселялися на окультурених і відносно багатих землях Римської імперії.

У III ст. на землі України прийшли германські готські племена зі Скандинавії, які завдали поразки сарматам. У IV ст. сармати приєдналися до гунів і здійснили разом із ними

напади на Римську імперію. Після цього вони «розчинилися» серед інших етносів, зійшовши з історичної арени. Щоправда, у ранньомодерні часи в Україні та Польщі набув поширення сарматський міф²³. Шляхтичі Речі Посполитої тоді розглядали себе як нащадків сарматів.

Щодо сарматських державних утворень, їхнього права, то свідчень про них дійшло небагато. На чолі цих держав стояли вожді-царі, які, як і в скіфів, мали великий авторитет. Сарматські держави – це держави кочові, де доросле чоловіче населення було воєнізованим. Закономірно, у них домінували чоловіки. Та все ж жінки відігравали вагомую роль і навіть опинялися біля керма влади.

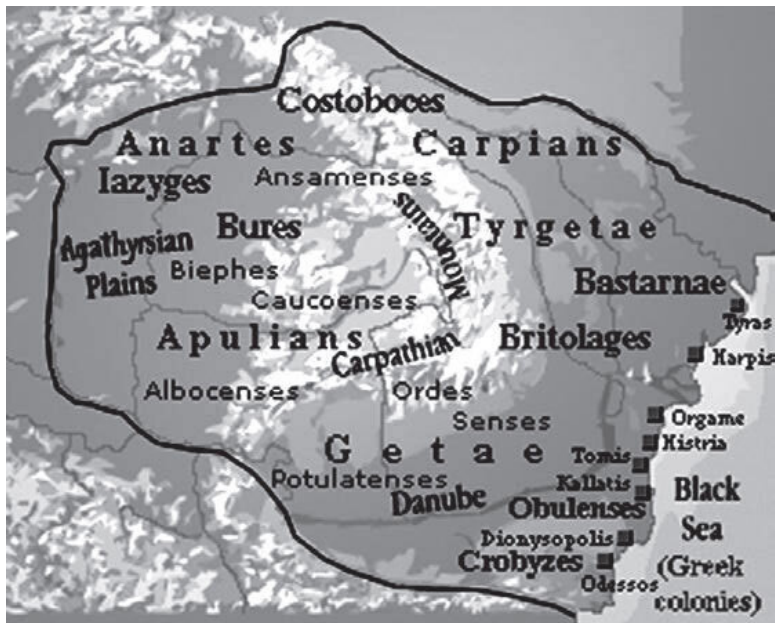
Щодо права, яке існувало в сарматів, то, ймовірно, воно не особливо різнилося від права скіфів. Адже ці два іранські етноси і з погляду культурного, і з погляду політичного були близькими. Це – звичаєве право, притаманне раннім кочовим державам, які були зорієнтовані на «грабіжницьку економіку». Для такого права характерним був авторитет вождів. Влада ж вождів, як правило зазвичай мала деспотичний характер, оскільки жорстке єдиноначалля необхідне було під час постійних воєнних походів. Також це право заохочувало військову доблесть. Ті чоловіки, які виявляли себе на ратному полі, вшановувалися і користувалися привілеями. Те саме стосувалося жінок, які в сарматському суспіль-

---

²³ Кресін О. Український сарматизм. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. К., 1996. С. 136.

стві долучалися до військової справи.

Окрім кіммерійців, скіфів та сарматів, які «увійшли в історію», маючи свої кочові держави, на теренах України в стародавні часи проживали й інші племена. Зокрема, це фракійські етноси Прикарпаття та праслов'янські Полісся. Рівень їхнього матеріального добробуту, як порівняти з іранськими кочівниками й землеробами степової зони, був нижчим. Вони не створили сильних і довготривалих державних утворень. До того ж часто ставали об'єктом нападів з боку агресивних кочівників, які грабували їх, забирали в рабство.

Держава даків за часи правління Буребісти, 82 р. до н. е.

Щоправда, були винятки. Фракійські племена (гети й даки) створили сильну державу на чолі із царем Буребістою²⁴, який правив 70–44 рр. до н. е. Про нього так писав римський історик Страбон:

Кіммерійці, скіфи, сармати, фракійці виглядали на фоні інших «варварських племен» України часів стародавнього світу як «відносно цивілізовані».

²⁴ Про Буребісту див.: Crișan I. H. Burebista și epoca sa. București, 1977.

Однак тут виникла низка держав, що належали до «справжнього» тодішнього цивілізованого світу. Це були грецькі міста-держави, а також Боспорське царство.

«Гет Буресбіста, узявши в руки кермо влади над своїм народом, визволив його з великих знегод, породжених нескінченними війнами, і так далеко просунув в справі ремесел, що за короткий строк створив велику імперію, підпорядкував собі більшість сусідів. Навіть римляни його боялися, бо він безстрашно переправлявся через Істр і здійснював набіги на Фракію до самої Македонії й Іллірії. Щоб зміцнити свою владу, Буресбіста радився в справах з Деценеєм, знахарем, який перебував колись в Єгипті і знав багато прикмет, за якими він вгадував бажання богів. Вважалося, що Деценей, як свого часу і Замолксіс, був пройнятий божественним духом».

Ядром цієї держави стали землі на півдні нинішньої Трансильванії в районі Орештійських гір. Вони були добре укріплені. Звідси влада Буресбісти поширювалася на терени, де проживали племена даків та гетів.

Буресбіста здійснював завойовницькі походи. Територія його держави сягала Південного Бугу. Військо цього правителя захопило й знищило деякі грецькі міста-колонії на узбережжі Чорного моря. Вело також війни з кельтами й римлянами.

Держава, створена Буресбістою, базувалася на військовій силі. Її армія, за свідченням Страбона, налічувала 200 тис.

воїнів. Саме тому вагомий вплив у цій державі мала військова знать. Помітну роль відігравали й служителі культу, зокрема, згадуваний Деценей.

Як свідчив Страбон, Буребісту вбили під час заколоту. Ймовірно, це зробили знатні люди, незадоволені посиленням влади цього енергійного правителя. Хоча не виключено, що до цього приклалися і римляни, для яких існування потужної дако-гетської держави створювало чималі проблеми.

Після насильницької смерті Буребісти його держава розпалася на чотири частини. У цій ситуації даки й гети не становили для Риму значної загрози. З часом їхні терени були завойовані римлянами.

Уже в середині I тисячоліття до н. е. в Північному Причорномор'ї з'являються давньогрецькі поселення-колонії, які мали переважно торгово-ремісничий характер. Ці поселення мали державні утворення на зразок еллінських міст-держав (полісів)²⁵.

Заселення грецькими колоністами українських земель відбувалося в три етапи.

Перший припадає приблизно на середину VII ст. до н. е. Тоді засновуються поселення Борисфен (на сучасному острові Березань поблизу Очакова Миколаївської області) та Істрія в Подунав'ї.

---

²⁵ Про це див.: Античная культура Северного Причерноморья в первые века новой эры. К., 1984; Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. К., 1998; Латин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966.

Другий етап – перша половина та середина VI ст. до н. е., коли Борисфен освоєє територію по берегах Березанського та Бекшуйського лиманів. Тут виникають численні землеробські поселення. На березі Дніпро-Бузького лиману (поблизу сучасного селища Парутине Очаківського району Миколаївської області) борисфеніти заснували Ольвію. На Боспорі Кімерійському (Керченський і Таманський півострови) виникають Пантікапей (зараз м. Керч), Гермонаса (нині м. Тамань), Феодосія тощо.

Третій етап припадає на другу половину VI – початок V ст. до н. е. Тоді грецькими переселенцями в Північному Причорномор'ї були закладені колонії Ніконій (с. Роксолани Одеської області), можливо, Тіра, поселення на узбережжі Дністровського та Бузького лиманів. В останній чверті VI ст. до н. е. на західному узбережжі Криму засновується Керкінітіда (зараз м. Євпаторія) і, можливо, невелике поселення на місці майбутнього м. Херсонеса Таврійського (неподалік нинішнього м. Севастополя). На Боспорі Кімерійському виникли міста Фанагорія (станція Сінна на Таманському півострові), неподалік від Пантікапея – Тірітака, Німфей, Мірмекій, Пормфій та інші.

Переважно засновниками названих міст-колоній були вихідці з Іонії – одного з найбільш розвинених регіонів стародавньої Греції. Не іонійським був лише Херсонес.

Упродовж майже тисячолітнього існування заснованих у Північному Причорномор'ї грецьких міст тут періодично

відбувалася внутрішня колонізація, спрямована на розширення сільських околиць. І лише як виняток засновувалися нові міста-держави.

Головними районами античної цивілізації в Північно-му Причорномор'ї стали Ольвія з численними довкільними дрібними поселеннями, група міст на берегах Керченської протоки, які з часом об'єдналися у Боспорське царство, а також Херсонес із приналежними йому землями Південно-Західного та Західного Криму.

Античні колонії Північного Причорномор'я

Давньогрецькі міста цього регіону підтримували жваві економічні, політичні й культурні зв'язки з материнською

Грецією. Античні діячі культури виявляли чималий інтерес до цих земель.

Повідомлення про північнопричорноморські території знаходимо в давньогрецьких описах, складених під час морських подорожей. Одними із найдавніших таких повідомлень є оповідь мореплавця Скілака Каріандського (VI ст. до н. е.) і «Опис Землі» Гекатея Мілетського (бл. 546–480 рр. до н. е.). Завдяки їм відома точна дата заснування (647–646 рр. до н. е.) найпершої у Північному Причорномор'ї колонії – Борисфена. Велику увагу землям Північного Причорномор'я приділив Геродот у своїй «Історії». Цей автор міг побувати на цих землях, зокрема в Ольвії. Щоправда, достовірних відомостей про це не маємо. І все ж не викликає сумнівів те, що він був непогано поінформований про події в цьому регіоні.

Згадки про Північне Причорномор'я зустрічаємо також у «Історії рослин» Феофраста (бл. 374–284 рр. до н. е.), роботах Аристотеля (384–322 рр. до н. е.), Діодора Сицилійського (бл. 90–21 рр. до н. е.), «Географії» Страбона (бл. 64/63 – бл. 24/23 рр. до н. е.), «Географічному пораднику» Клавдія Птолемея (бл. 90–160 рр. н. е.) та інших творах античних авторів.

Північнопричорноморська проблематика знайшла висвітлення в промовах знаменитого давньогрецького оратора Демосфена (384–322 рр. до н. е.). Зокрема, він звертав увагу на зв'язки між Афінами та Боспорською державою.

Руїни Ольвії

Своєрідним джерелом, в якому розглядаються деякі аспекти культури північнопричорноморських міст, є «Борисфенська промова» філософа-кініка Діона Хризостома, написана наприкінці I ст. н. е.²⁶

Ольвія, наслідуючи грецькі міста-держави, сформувалася як рабовласницька республіка. Політичні права в ній мали вільні чоловіки-громадяни, які переважно були греками. Вони брали участь у

---

²⁶ Греки на українських теренах. К., 2000. С. 28; *Скрябинская М. В.* Античные писатели о Северном Причерноморье. Николаев, 1997. С. 10–11; *Русяева А. С., Русяева М. В.* Ольвия Понтийская. Город счастья и печали. К., 2004. С. 53; *Дион Хризостом.* Борисфенитская речь, прочитанная в Отечестве. *Вестник древней истории.* 1948. № 1. С. 230, 232.

загальних зборах, які мали законодавчий характер; обирали виконавчі органи: архонтів, стратегів, агораномів та інших.

Однією з головних грецьких колоній у Північному Причорномор'ї стала Ольвія (ця назва в перекладі з грецької мови означає щаслива)²⁷. Також місто мало інші назви – Сабія, Борисфеніда, Ольвіополіс. Розташовувалася Ольвія у дельті Південного Бугу й Дніпра (на місці нинішнього села Парутиного Очаківського району Миколаївської області). Таке розташування робило місто важливим комунікаційним вузлом. Через Чорне море воно було пов'язане з античною Грецією, а через Південний Буг та Дніпро з багатьма теренами нинішньої Центральної й Правобережної України.

Ольвія була заснована вихідцями з іонійського Мілета 647–646 рр. до н. е.

На початковому етапі цей поліс був невеликим поселенням. Проте вже у другій половині VI ст. до н. е. тут з'являються, окрім жител (переважно землянок і напівземлянок), священна ділянка та головна площа (теменос і агора). У місті починають карбувати бронзову монету в формі дельфінчиків. Тоді ж навколо міста виникають невеликі поселення – близько сімдесяти. Тобто тоді Ольвія з довкільними землями формується як самостійне місто-держава.

---

²⁷ Про Ольвію див.: *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. М., 1989; *Русяева А. С., Русяева М. В.* Ольвия Понтийская. Город счастья и печали. К., 2004.

На початку V ст. до н. е. кількість сільських поселень навколо міста скорочується. Жителі цієї держави зосереджуються в самій Ольвії. Саме ж місто розбудовується. Зокрема, поширюється будівництво кам'яних будинків.

Ольвія. «Зевсів курган»

Населення поліса, у якому проживали як греки, так і вихідці з місцевих племен, займалося рибальством, землеробством, скотарством, а також виноградарством. У самому

ж місті розвивалися ремесла: металообробне, гончарне, деревообробне, каменярське, кісткорізне, прядильно-ткацьке тощо. Водночас Ольвія була важливим торговим центром. Зі Скіфії, а потім Сарматії сюди постачалися продукти рослинництва й тваринництва. Важливим предметом торгівлі були раби. Ці товари частково залишалися в Ольвії, але значна частина вивозилася до «материнської» Греції. Якщо на початку головним торговим партнером Ольвії був Мілет, то після підкорення його та інших іонійських міст персами, ольвополіти налагодили торгівлю з Афінами, Коринфом, Родосом, Пергамом, а також елліністичним Єгиптом і грецькими державами Малої Азії. Звідти до Ольвії везли вино, маслинову олію, високоякісний посуд, тканини, прикраси, інші предмети розкоші. Грецькі товари купувалися як ольвополітами, так і вивозилися далі до скіфів, сарматів та інших жителів тогочасної України. Також «варварам» ольвійські торговці збували товари, що продукувалися в Ольвії.

Про розвиток торгівлі у полісі свідчить випуск місцевої монети, про яку вже йшлося.

Ольвійська держава провадила багатосторонню зовнішню політику. У V ст. вона уклала договір із «материнським» Мілетом про подвійне громадянство (ісopolітію). У період піднесення Афін Ольвія входила до Афінського морського союзу.

Будучи тісно пов'язаною зі скіфами, зокрема щодо торгівлі, Ольвійська держава опинилася під їхнім протекторатом.

Сталося це 40-ми рр. V ст. до н. е. Місто приваблювало скіфів, особливо багатих. Дехто з них оселився тут. Геродот, як уже говорилося, згадував скіфського царя Скіла, який жив у Ольвії, одружився з еллінкою й перейняв навіть деякі грецькі звичаї.

331 р. Ольвію хотіли захопити македонські війська під керівництвом згадуваного уже Зопіріона. Однак їм не вдалося це зробити. Македонці, про що вже йшлося, були повністю розбиті скіфами, які були протекторами ольвополітів. Таким чином Ольвія зберегла свою незалежність.

Жителі міста, щоб захиститися, змушені були будувати сильні оборонні мури. Так, у Ольвії був знайдений декрет на честь багатого торговця Протогена, який виділив значну суму на побудову оборонних укріплень.

Зміна господаря степів і втрата протекторату скіфів не могла не відбитися на становищі Ольвії. У II–I ст. до н. е. вона постійно перебувала під загрозою варварських нападів. Ольвополіти з метою захисту пішли під протекторат понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. 48 рік до н. е. став трагічним для жителів Ольвії. Фракійське плем'я гетів, очолюване вождем Буремістою, захопило й зруйнувало місто. Здавалося, цьому полісу прийшов кінець. Однак вдале розміщення на перехресті торгових шляхів сприяло його відродженню. У I ст. н. е. місто було відбудоване. Проте воно займало лише частину колишньої Ольвії.

Та навіть тоді поліс своїми багатствами приваблював вар-

варські племена. Водночас грецькі міста Причорномор'я цікавили римлян. Останні прагнули контролювати чорноморську торгівлю. У II ст. н. е. Ольвія опинилася під владою римлян, які розмістили тут військову залогу. Це сприяло відродженню міста. Однак у III ст. воно зазнало нападів і руйнувань із боку готів, а в наступному столітті його знищили гуни. Після цього Ольвія вже не відродилася.

Місто Ольвія проіснувало тривалий час (близько тисячі років). Відіграло воно важливу роль у чорноморській торгівлі, ставши одним із «воріт» для давнього населення українських степів у античний світ.

Однією з найбільших грецьких колоній у західній частині Північного Причорномор'я стала Тіра (початкова назва Офіуза)²⁸, заснована наприкінці VI – на початку V ст. до н. е. вихідцями з Мілету на правому березі Дністровського лиману. Зараз там розташований Білгород-Дністровський Одеської області – одне з найдавніших міст України та Європи. Попри руйнування, різні трансформації, воно проіснувало близько двох із половиною тисяч років. Відоме було також під назвами Альба, Білгород, Акерман.

У V ст. до н. е. Тіра вела торгівлю з Іонією, Хіосом, Істрією, Аттикою, іншими грецькими землями, а також із грецькими містами-державами Північного Причорномор'я. Вона досягнула помітного рівня розвитку Зберігся запис від 425–424 рр. до н. е. про сплату Тірою грошових внесків до

---

²⁸ Про Тіру див.: *Крышковский П., Клейман И. Древний город Тира. К., 1988.*

каси Афінського морського союзу. Тоді ж у Тірі починають будуватися фортечні мури.

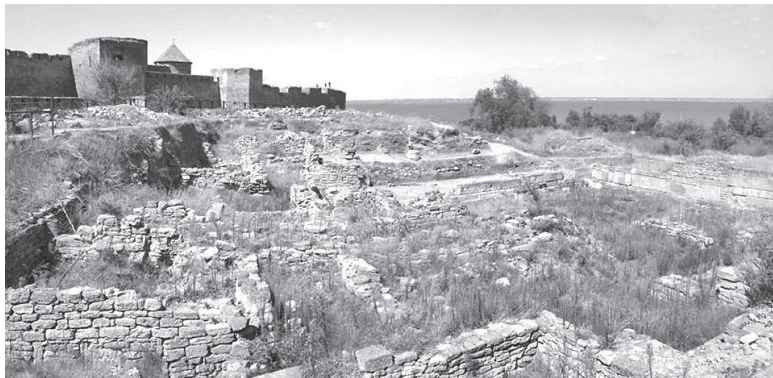
З другої чверті IV ст. до н. е. місто карбувало власну монету. Можна говорити, що воно стало «повноцінним полісом» із відповідними державними структурами й атрибутами.

Закономірно, Тіра контактувала з «варварським світом», передусім фракійськими (гетськими) та скіфськими племенами. На місці гетських поселень Нижнього Подністров'я й у скіфських курганах Дністро-Дунайського межиріччя знайдено чимало предметів грецького походження, які потрапляли сюди передусім із Тіри.

У IV ст. до н. е. Нижнє Подністров'я входило до могутньої Скіфської держави на чолі з царем Атеєм. Ймовірно, саме тоді Тіра опинилася під її протекторатом.

У III ст. цей поліс опинився в стані занепаду. Зокрема, це було пов'язано з частими нападами «варварського» племені галатів. Ймовірно, з кінця II ст. до н. е. Тіра потрапила в залежність від Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора.

Залишки міста Тіра

У середині I ст. до н. е. Тіра, як і Ольвія, зазнали руйнувань від гетських племен на чолі з Бурбістою. На певний час місто припиняє своє існування.

Проте вже в I ст. Тіра відбудовується й стає найзначнішим античним полісом у Нижньому Подністров'ї. З 47 р. в місті відновлюють карбування монети. Тоді ж місто потрапляє в залежність від Римської імперії, що загалом позитивно відбилося на його розвитку.

У Тірі розміщувався римський гарнізон, на чолі якого стояв командир у чині центуріона. Окрім сухопутних підрозділів, у порту міста перебувала Мезійська ескадра римського флоту. Усе це давало можливість захистити місто від «варварських» нашеств.

У 60-х чи 70-х рр. III ст. римський гарнізон покинув Ті-

ру. Саме ж місто було зруйноване готами. Проте наступного століття воно поступово відновлюється. І надалі залишається значним центром у Нижньому Подністрів'ї.

Значним політичним, торговим і культурним осередком Північного Причорномор'я став Херсонес Таврійський²⁹. Він не належав до іонійських колоній. Засноване це місто було в 422–421 рр. до н. е. вихідцями з Гераклеї Понтійської, ймовірно, на місці уже існуючого грецького поселення. Розміщувався Херсонес біля Карантинної бухти в межах сучасного міста Севастополя. Саме ж слово «херсонес» у перекладі з грецької означало півострів.

Розквіт поліса припав на IV–II ст. до н. е. Тут розвивалася торгівля, ремесла, рибний промисел, виноградарство. Тоді місто-держава карбувало свою монету. До його володінь входив не лише Херсонес, а й Керкінітида й значні терени на західному узбережжі Криму.

---

²⁹ Про стародавній Херсонес див.: *Сорочан С., Зубарь В., Марченко Л.* Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2001; *Сорочан С., Зубарь М., Марченко Л.* Херсонес, Херсон, Корсунь. К., 2003; Херсонес Таврический в третьей четверти VI–I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. К., 2005.

Руїни Херсонеса. Крим

Херсонес був рабовласницькою республікою з демократичною формою правління. Вищим органом влади у ньому, як і в багатьох інших грецьких полісах, були збори вільних громадян чоловічої статі, на яких приймали закони і розв'язували найважливіші питання. Повсякденним життям міста керували виборна рада та колегії, які спостерігали за всією діяльністю жителів міста. Для командування військом обиралася колегія стратегів, яких пізніше замінили архонти. Існували в Херсонесі також царі (базилевси), за якими, що-

правда, зберігалися почесні релігійні функції. Охоронницею державного ладу була колегія деміургів.

У Херсонесі існував народний суд і спеціальні посадові особи – дікасти (судді). Судові рішення приймалися таємним голосуванням, яке здійснювалося за допомогою камінців. Подібна практика існувала в багатьох інших грецьких містах-державах.

У Херсонесі велика увага приділялася фінансовим питанням. Державна скарбниця перебувала у віданні різних осіб, які обиралися народними зборами й звітувалися перед ними про здійснені витрати. Так, агораноми спостерігали за порядком на ринку, астіноми – за точністю мір ваги та об'єму.

До найважливіших посадових осіб належали номофілаки, які мали право накладати покарання, призначати послів тощо. Як звичайно, такі посади існували в грецьких містах-державах, де були сильні впливи аристократії. Займали їх вихідці з аристократичних родин.

Мітрідат VI Евпатор

Існувала в Херсонесі навіть посада гімнасіарха, який займався питаннями фізичного виховання. Власне, таким питанням в античних полісах приділялася велика увага.

Збереглася низка пам'яток політичної думки, що виникли в Херсонесі й дають нам уявлення про його державний устрій. Це «Присяга херсонесців», «Договір Херсонеса з понтіїським царем Фарнаком I», «Декрет херсонесців на честь Діофанта» та інші.

Херсонесцям, як і жителям інших міст-держав північного узбережжя Чорного моря, доводилося вести численні війни. Так, у II ст. до н. е. поліс вів тривалу війну зі скіфами. Херсонес змушений був звернутися по допомогу до понтіїського царя Мітрідата VI Євпатора, який послав до Криму великий загін на чолі з полководцем Діофантом. Останній розгромив скіфів. Проте після цього поліс потрапив у залежність від держави Мітрідата.

Після смерті цього правителя ситуація в басейні Чорного моря помітно змінилася. Херсонесці захотіли позбутися залежності від царів Боспорської держави, ставши під римський протекторат. Гай Юлій Цезар прийняв Херсонес під опіку Риму. Щоправда, пізніше римські імператори то підпорядковували поліс боспорським царям, які були їхніми союзниками, то надавали йому «свободу», якщо потрібно було стримати амбіції цих союзників.

Столиця Боспорського царства Пантікапей

З другої половини I ст. н. е. Херсонес став важливим осередком римських військ у Північному Причорномор'ї. Тут розташувалася значна військова залога, а в порту – велика флотилія римлян.

Після розпаду Римської імперії на західну й східну, Херсонес відійшов до східної, яку в літературі іменують Візантією. Саме в складі Візантії він пережив численні навали «варварських» племен, залишаючись одним із головних тор-

гових і культурних центрів у Північному Причорномор'ї в період Середньовіччя.

У XIV столітті, коли торгівлю на Чорному морі монополізували генуезці, створивши тут свої осередки, Херсонес почав занепадати. Саме тоді його кілька разів спустошили татарські й литовські війська. Остаточно він був знищений 1399 р. темником Золотої Орди Едигеєм.

Окрім Херсонеса, на теренах Криму існували інші грецькі поліси, які з часом увійшли до Боспорського царства (Боспору Кіммерійського)³⁰. Вважається, що ця держава виникла близько 480 року до н. е. внаслідок об'єднання грецьких міст, які тоді існували на західному побережжі Керчинської протоки (Пантікапей, Тірітака, Мірмекій) та східному (Гермонасса, Фанагорія). Його столицею став Пантікапей, який розташовувався на місці сучасної Керчі. А наприкінці V ст. до н. е. до складу Боспору ввійшов Німфей, що належав Афінійській державі.

За часів правління царя Левкона I (389/388–349/348 рр. до н. е.) кордони Боспору помітно розширилися. Тоді було підкорено Феодосію. Держава охоплювала увесь Керченський, а також Таманський півострови, пониззя річки Кубані й Східного Приазов'я, які були населені місцевими «варварськими» племенами. У III ст. до нашої ери Боспор заснував у

---

³⁰ Про Боспорське царство див.: *Гайдукевич В.* Боспорское царство. М.-Л., 1949; *Молев Е.* Политическая история Боспора VI–IV вв. до н. э. Нижний Новгород, 1998; *Молев Е.* Боспор в эпоху эллинизма. Нижний Новгород, 1995; *Талах В.* Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис. Одесса, 2006.

гірлі Дону місто Танаїс. Склад населення держави, де проживали греки й «варвари», уподібнювали Боспор до елліністичних держав, які виникли після завоювань Олександра Македонського.

Саме в IV–III ст. до н. е. Боспорська держава досягає високого рівня економічного розвитку. Тут розвивалися різноманітні ремесла й сільське господарство. Особливу роль в економіці Боспору відігравала торгівля хлібом, яку вивозили до Греції.

Монета Пантікапей

У другій половині II ст. до н. е. Боспорській державі почали загрожувати кримські скіфи. Не маючи змоги протистояти їм, боспорський цар Перісад V близько 107 р. до н. е. передав владу понтійському цареві Мітрідату VI Євпатору. Проти цього вибухнуло повстання під проводом Совмака, яке

придушили. Боспор увійшов до Понтійського царства.

Траяновівали на мапіз праціОлександра Вельтмана «Начертание древней истории Бессарабии» (1827)

Цар Мітрідат, ведучи боротьбу з Римом, намагався пере-

творити боспорські володіння на свою опорну базу. Однак, зазнавши поразки, цей правитель 63 р. до н. е. покінчив життя самогубством у Пантікапеї. А Боспор опинився під римським протекторатом. У перші століття тут правили царі династії Тиберіїв, яких затверджували римські імператори. На межі II–III ст. н. е., коли Боспором правив цар Савромат II, держава стала більш незалежною від римлян. Проте навала готів у III ст. завдала їй тяжкого удару.

У 70-х рр. IV ст. Боспор, зазнавши нападу з боку гунів, реально припинив своє існування як державне утворення. Хоча на його руїнах продовжувалося життя. Адже географічно Боспор розташовувався у вигідному для торгівлі місці.

Загалом, розглядаючи державні утворення на теренах сучасної України періоду Античності (I тис. до н. е. – V ст. н. е.), можна виділити декілька їх типів.

На півночі та біля Карпат проживали праслов'янські й фракійські племена. Рівень їхнього розвитку був порівняно невисокий. У них спостерігалось соціальне розшарування. На користь цього свідчать хоча б скарби античних монет, цінних речей, що знаходять у цих регіонах. Закономірно, у цих племен виникали (нехай навіть примітивні) державні структури. Однак щось певне сказати про це ми не можемо. Практично писемних згадок про них не збереглося. Чи не єдиний виняток – згадки про дакійсько-гетську державу Буребісти.

Певну інформацію маємо про «варварські» держави кім-

мерійців, скіфів і сарматів. Це були воєнізовані держави кошового типу, для яких притаманною була «грабіжницька економіка», а в політичному плані сильна влада військових вождів (царів). Ці держави чинили напади як на сусідні «варварські» племена, так і на розвинуті регіони, де були кращі можливості пожитися. Однак існування цих держав не обмежувалося «грабіжницькою економікою». Їх правителі намагалися здійснювати контроль за торгівлею на своїх територіях, що приносило їм чималі доходи.

Поряд із цими «варварськими» державами на сучасних українських землях у античні часи існували й держави цивілізовані. Передусім це грецькі поліси, які виникли в Північному Причорномор'ї. Попри те, що їх населення займалося ремеслами й сільським господарством, ці міста-держави відігравали важливу роль у товарообміні між «варварами» й грецьким світом. У плані політичному в цих державах утвердилося демократичне правління, де велику роль відігравали народні збори. Хоча в деяких із них відчувалися помітні впливи аристократії.

У часи еллінізму на теренах Північного Причорномор'я виникає держава нового типу, в якій поєднується грецьке й «варварське» населення. Мається на увазі Боспор. Це вже була монархічна держава з відносно сильною царською владою. Зосередженість влади в руках одного правителя давало можливість більш ефективно давати відсіч зовнішнім ворогам й здійснювати експансію. Однак Боспорська держава на-

прикінці I ст. до н. е. опинилася під римським протекторатом, втративши частину своєї самостійності.

На початку нашої ери Північне Причорномор'я поступово прилучається до Римської імперії. Спочатку протекторат римлян був установлений над Херсонесом та Боспорським царством. Найбільших розмірів Римська імперія досягнула за правління Траяна. У двох війнах, які він вів 101–102 та 105–106 рр., йому вдалося перемогти даків та перенести кордон до Карпат і Дністра. Були споруджені т. зв. Траянові вали для захисту від «варварських» племен. Розташовувалися вони на території Поділля, Бессарабії та Добруджі, тобто частково на нинішніх українських землях. Дещо пізніше римський протекторат поширився на Тіру й Ольвію. Отже, українські землі мали стосунок до цієї найбільшої держави античних часів і знали римську державну традицію.

Державні утворення на сучасних українських землях

у період великого переселення народів та в часи раннього Середньовіччя

У III–IV ст. н. е. в Європі відбуваються значні зміни, до яких стосуюнок мали й українські землі. Римська імперія, яка охоплювала басейн Середземномор'я, переживала непрості часи. Вона все більше ставала об'єктом нападів «варварських» племен. До того ж у цій державі поширюється християнство, яке суперечило давнім язичницьким культам. На початку IV ст. н. е. воно стає офіційно визнаною, а через якийсь час пануючою релігією імперії. Зрештою, Римська імперія 395 р. була поділена на західну й східну частини. А 476 р. західна частина припинила своє існування. Цю дату вважають кінцем періоду Античності, після чого настали часи Середньовіччя.

Щоправда, означена дата значною мірою є символічною. Проте немає сумніву, що в III–V ст. н. е. античне суспільство «відходило», поступаючись новим реаліям, які стосува-

лися політичного, економічного, релігійного й культурного життя. Це був також період великого переселення народів. Й українські землі часто опинялися в епіцентрі його виру.

Зокрема, у III ст. н. е. на сучасні українські терени прийшли готи³¹. Готам, на відміну від інших народів, які населяли наші землі в ті далекі часи, повезло. Про них чимало писали римські автори. Зрештою, тут немає нічого дивного, адже готи не раз створювали Римській імперії серйозні проблеми. До того ж візантійський історик Йордан написав великий твір «Про походження і діяння готів», де виклав політичну історію цього народу.

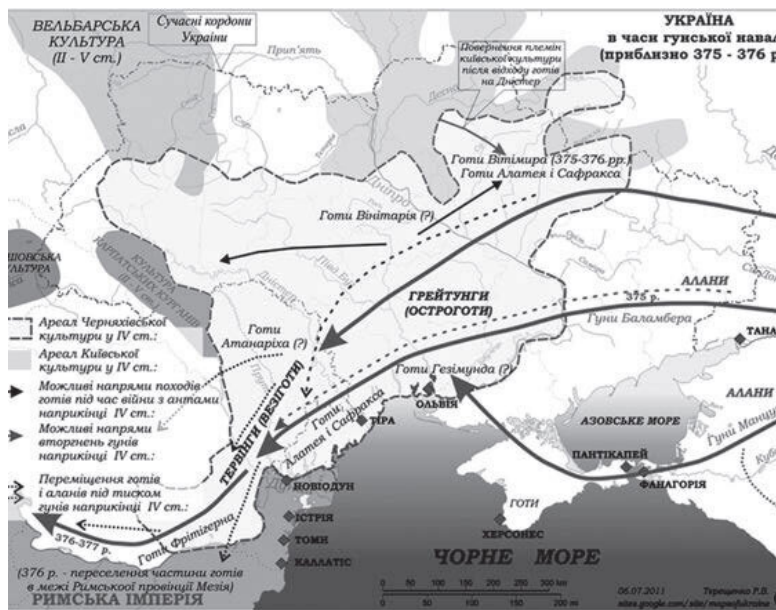
Вважається, що батьківщиною готів була Скандинавія. Звідси вони перебралися на південь Балтики, на терени сучасної північної Польщі, зокрема в район гирла Вісли. А звідси подалися на південь, досягнувши українських земель. Сталося це наприкінці II – у III ст. н. е. Саме тоді готи з'являються на Підляшші, Люблінщині, Волині, а потім – у басейнах Дніпра, Південного Бугу, Дністра й Пруту.

Тут вони створили свою державу Оюм, що в перекладі означає «країна вод». Узагалі в готів під цією назвою розуміли благодатну землю, яка має чудові природні умови і на якій добре жити людям. Такий собі «рай земний». Михайло Гру-

---

³¹ Про готів на українських землях див.: *Войтович Л.* Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. Львів, 2008. С. 35–64; *Вольфрам Х.* Готы: от истоков до середины VI в. М., 2003; *Глушко Ю.* Омріяна країна дітей Одина. К., 2008; *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов. СПб., 2001.

шевський, аналізуючи твори античний авторів, доходив висновку «усі Готи... мали становити одну державу». На його думку, «під час довгої вандрівки на полудень, серед боротьби з різними народами, могли сї германські ватаги сформувати ся в одну воєнну організацію...»³².

Оюм на 375 рік

Готи, прийшовши на українські землі, витіснили місцеві

іранські сарматські племена, знищили Ольвію, Тіру, інші грецькі міста, завоювали Херсонес та Боспор, які перетворили в базу для походів проти римлян, а також завдали остаточного удару кримським скіфам. У середині III ст. вони здійснювали набіги на багаті землі Римської імперії. Тоді готи базувалися переважно в причорноморських степах, розділившись на остготів і вестготів. Кордон між цими готськими племінними об'єднаннями проходив по Дністру.

Перший похід готів проти римлян відбувся 238 р. Після нього кілька десятиліть тривали війни між готами й римлянами, які римські автори назвали «скіфськими». Скіфами й далі римляни іменували населення Північного Причорномор'я, незважаючи на їхню різну етнічну приналежність. Ці війни припинилися після перемоги римлян під Наїссом 269 р. Однак їх наслідком стала втрата імперією Dakii, яку вже не було сенсу захищати.

258 р. готам вдалося підкорити Крим, де вони тривалий час, аж до XVIII ст., зберігалися як окремий етнос³³. Протягом віків у них у Криму існували свої державні утворення, які часто перебували під протекторатом сильніших сусідів, а то й завойовувалися ними. Також була окрема Готська єпархія православної церкви.

У XIV – XV ст. у готів сформувалася монархічна держава – князівство Феодоро або Готія. Її столицею стало мі-

---

³³ Див.: *Пиоро И.* Крымская Готия. Очерки этнической истории Крыма в позднеримский период и раннее средневековье. К., 1990.

сто Феодоро (сучасний Мангуп). Ця держава підтримувала зв'язки з Візантійською й Трапезундською імперіями, Золотою Ордою й Кримським ханством, конкуруючи з генуезцями, які тоді домінували в чорноморській торгівлі. 1475 р. князівство Феодоро підкорили турки, а останній правитель цієї держави був страчений у Стамбулі.

Щодо готської держави Оюм, то вона пережила період піднесення у IV–V ст. Тоді її очолив король Германаріх, який начебто прожив близько ста років. Відповідно до свідчень Йордана, готська держава займала простори від Тиси до Волги, від Чорного до Балтійського і навіть Білого морів. Столиця ж її знаходилася на сучасних українських землях – на берегах Дніпра – й мала назву Данпрастад (Данпрастадір)³⁴. Держава Германаріха начебто стала праобразом Київської Русі, контролюючи торгові шляхи Східної Європи. Це була держава, до складу якої також входили підкорені слов'янські й фінські етноси.

Щоправда, Михайло Грушевський скептично ставився до думки про велетенські розміри держави Германаріха, вважаючи це легендою. Певно, варто погодитися з цим істориком. Сумнівно, що за тодішнього стану комунікацій у Східній Європі могло виникнути стабільне державне утворення таких розмірів. Хоча не виключено, що готські загони могли здійснювати рейди зі своїх баз на північ, грабуючи й обкладаючи

---

³⁴ Про пошуки Данпрастадіра і різні версії щодо його локалізації див.: *Відейко М.* Україна: від антив до Русі. К., 2009. С. 53–54.

даниною місцеве населення.

375 р. племена гунів перейшли Дон і зустрілися з готами. Король Германаріх, якому тоді було понад сто років, двічі вступав у битву з ними, але зазнавав поразки. Він, не бажаючи потрапити в полон, закінчив життя самогубством. Готська держава перестала існувати. Чимало готів приєдналися до гунів і рушили в похід на терени Західної Римської імперії. Пізніше вони створили на землях цієї держави свої «варварські» королівства.

Якась частина готів залишилася на українських землях, «розчинившись» серед місцевого, зокрема слов'янського населення. Деякі слова з готської мови увійшли до мови української. Тобто можна твердити, що готи взяли участь у етногенезі українського народу і, відповідно, в жилах деяких сучасних українців тече й готська кров.

Германаріх кидає виклик гунам. *Peter Nicolai Arbo, 1886*

Писемні джерела й дані археології дають нам певне уявлення про готське суспільство. Основну його масу становили вільні общинники, які проживали в селах. Чоловіки брали участь у народних зборах та військових походах.

Серед готів відбулося розшарування. Римські писемні джерела розрізняють простий народ і знать. З-поміж останніх обиралися королі, керівники військових загонів, послы.

У готів мало поширення патріархальне рабство. Раби були частиною майна готів. Як звичайно, рабами ставали полоненики.

Незважаючи на те, що в готському суспільстві виділилася знать, однак соціальна диференціація не була сильною. Тому

вільні общинники мали широкі права. Від них у політичному житті залежало чимало. Важливі питання розв'язувалися на народних зборах.

Вожді (королі) змушені були прислухатися до рішень цих зборів. Щоправда, у воєнних умовах влада короля зростала. Римські автори розрізняють серед готських воїнів народне ополчення і особливі загони воїнів, які підпорядковувалися королям чи вождям. Певно, варто говорити про посилення в готів королівської влади. Зокрема, таке відбулося за часів правління короля Германаріха.

Реконструкція житла готів (II–III ст.) поблизу Грубешова (Польща)

Попри те, що готи займалися хліборобством, скотарством, різноманітними ремеслами (особливо тут варто виділити гончарство), велику роль у них відігравала «грабіжницька економіка» й доходи від контролю за торговими шляхами. Війна стала важливим джерелом нагромадження багатств вождів і королів. Прагнення до наживи штовхали готів до того, що вони ставали воїнами-найманцями. Римські очільники вербувала їх у свою армію, підкупамі переманювала до себе цілі загони. Тому з часом готські вожді почали відігравати все більш помітну роль в історії Римської імперії.

Готи одними з перших серед «варварських» племен прийняли християнство. Їхнім хрестителем став священник-місіонер Ульфїла (311–383)³⁵. Він переклав значну частину Біблії готською мовою, створивши для цього абетку. Таким чином у готів з'явилася писемність, що було важливим чинником для становлення держави з писаними законами. Інша річ, що готи, які зазнали сильного удару від гунів і втратили свою державу Оюм, так і не змогли повною мірою скористатися плодами роботи Ульфїли.

Як уже говорилося, готів із теренів сучасної України витіснили гуні³⁶. Це був кочовий народ, який, імовірно, похо-

---

³⁵ Waitz G. Über das Leben und die Lehre des Ulfila. Bruchstücke eines ungedruckten Werkes aus dem Ende des 4. Jahrhunderts. Hannover, 1840. P. 77.

³⁶ Про гунів див.: Менхен-Хельфен О. История и культура гуннов / пер. с англ. Л. Игоревского. М., 2014; Приходнюк О. Гуни та протоболгари в Європі. К., 1999; Томпсон Э. А. Гунны. Грозные воины степей / пер. с англ. Л. Игоревского. М.,

див із теренів нинішніх Монголії та північного Китаю й належав до тюркських народів (щоправда, з приводу їхнього походження існують й інші версії).

Близько 370 р. гуни підкорили іранське плем'я аланів, яке займало територію на лівому березі Дону. Після цього вони на українських теренах розгромили готів, ліквідувавши державу Германаріха; удерлися до Північного Причорномор'я, де зруйнували грецькі міста-держави цього регіону. Під владою гунів опинилося також слов'янське населення, яке проживало тоді на територіях сучасної України.

Зазнаючи тиску гунів, готи пересувалися на захід, вступивши на терени Римської імперії. 378 р. вестготи розбили військо імператора Валента. А 410 р. вони першими серед варварів пограбували Рим.

Ульфіла проповідує готам

Гуни також чинили напади на землі імперії. 408 р. вони вдерлися до Фракії, 415 р. – в Іллірію, до 420 р. зайняли Паннонію (сучасну Угорщину), фактично перетворивши її в центр своєї кочової держави.

Дехто з українських патріотично налаштованих авторів намагався й намагається представити гунів ледь не як слов'ян – предків сучасних українців. Праукраїнцем у них постає й Аттіла, який перетворився в Гатила. Однак тут маємо спробу видати бажане за дійсне. Слов'яни, будучи частиною держави гунів, все-таки не перетворили цю «швидкоплинну» державу в слов'янську.

У середині V ст. держава гунів досягла піку своєї могутності за часів правління їхнього зверхника Аттіли, який, імовірно, народився в степах нинішньої України. 445 р. після вбивства вождя гунів Бледи Аттіла зосередив у своїх руках владу й став одноосібним правителем. Під його керівництвом гуни своїми нападами створювали немалі проблеми як Східній, так і Західній Римським імперіям. 451 р. вони вдерлися до Галлії й загрожували Риму. Аттіла виявляв бажання стати західноримським імператором. Однак того ж 451 р. 20 червня у битві на Каталаунських полях сучасної Шампані гуни не зуміли перемогти римлян і залишили Галлію. Візантійська ж імперія відкупилася від них багатою даниною. У тодішніх походах гунів на землі Західної й Східної Римсь-

ких імперій брали участь також слов'яни з українських теренів. У цьому, власне кажучи, нічого дивного немає. Держава гунів була конгломератом різних етносів: тюркських, готських, слов'янських тощо. Відповідно, поліетнічним було і її військо.³⁷

«Бій гунів з аланами». Johann Nepomuk Geiger, 1873 рік

---

³⁷ Така версія, зокрема, була викладена в історичному романі Івана Білика «Меч Арея», який вперше був виданий у Києві в 1972 р. і який фактично тоді потрапив під заборону. У книзі була післямова, де автор намагався представити свої аргументи наукового характеру, що мали підтвердити його бачення історичних подій. Однак «Меч Арея» варто розглядати не стільки твір, що спирається на наукові факти, а як культурний артефакт, що виник в умовах післясталінської «відлиги» й дисидентського руху.

Після смерті Аттіли 453 р. гунська держава почала розпадатися. Насправді, це закономірно. Кочові держави, в яких велику роль відіграє «грабіжницька економіка», зазвичай не відзначаються стабільністю й не створюють стійких державних інститутів. Часто сила такої держави тримається на авторитеті вождів. Варто харизматичному вождю піти, як таке державне утворення починає руйнуватися.

На зміну держави гунів на землі сучасної України прийшли інші кочові держави.

У V–VII ст. етнічна ситуація на українських землях набула чіткої полярності. У лісових та лісостепових районах півночі й заходу зосереджувалися осілі слов'янські племена. Степові простори сходу й півдня опанували кочові тюрки. Південний берег Криму, який традиційно тяжів до Римської імперії, від початку правління імператора Юстиніана I (роки правління – 527–565) увійшов до складу Візантії. Щоправда, візантійцям вдалося утримати лише Херсонес, який став їхньою базою в Північному Причорномор'ї.

Після розпаду держави гунів на теренах євразійського степу сформувалася могутня держава, яка в літературі отримала назву Тюркський каганат (552–745)³⁸. Засновником цієї держави вважається Ашина. Про нього є легенда, ніби він

---

³⁸ Про Тюркський каганат див.: *Гумилев Л.* Древние тюрки. СПб., 2002; його ж. Великая распря в первом тюркском каганате в свете византийских источников. *Византийский временник*. 1961. Т. XX. С. 75–89.

народився від вовка й гунської князівни чи то від гунсько-го царенка й вовчиці. Тобто тим самим «доводилося» походження тюркського правителя, який мав титул кагана, від гунських очільників.

Тюрки прославилися вмінням робити з криці чудову зброю, що стало важливим чинником їхньої експансії. Адже така зброя часто була ліпшою за зброю їхніх противників. Скориставшись міжусобицями серед різних племен, нащадки Ашина опанували значну частину євразійських степів. 552 р. виникла Тюркська держава імперського типу, на чолі якої став каган Тумин. Останній доручив своєму молодшому братові Істемі підкорити західні степи, що й було зроблено.

Залишки недобитих військом Істемі племен (приблизно 20 тис. чоловік) зрештою злилися в один народ, який став відомий під назвою авари³⁹. Останні, скориставшись чварами булгарських племен, які жили на теренах сучасної Лівобережної України, підкорили їх. Також під їхньою владою опинилися й слов'янські племена. У 60-ті роки VI ст. авари, створивши власну державу, стали господарями Паннонії й грозою Центральної Європи. Верховні правителі держави аварів взяли собі титул кагана, розглядаючи себе як конкурентів тюркських каганів⁴⁰.

---

³⁹ Етнонім авари має різні тлумачення. У тюркських мовах воно може означати бунтівники або руйнівники. Див. *Відейко М.* Україна: від античності до Русі. С. 131.

⁴⁰ *Халимоненко Г.* Аспарух, Кубрат та інші. *Сестра моя, Софія...* К., 2016. С.

Як і багато державних утворень того періоду, Аварський каганат був державою поліетнічною. Хоча, наскільки можна судити, панівним етносом у ньому були тюрки, принаймні тюркською була знать, верхівка. Також більшість державних посад у каганаті мали назви тюркського походження⁴¹.

Початок заснування Аварського каганату відносять до 60-х років VI ст. Занепад його припав на кінець VIII ст. А в перші роки IX ст. ця держава зникла. Отже, вона проіснувала понад два з половиною століття – час немалий, щоб «наслідувати» в історії.

68–69.

⁴¹ Лавренюк В. Авари (обри). *Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т.* Тернопіль, 2004. Т. 1. С. 19.

Аттіла. Фрагмент фрески Ежена Делакруа бл. 1843–847
рр.

До складу Аварського каганату, який можна трактувати як середньовічну імперію, увійшли значні території Центральної та Східної Європи. Окрім частини нинішніх українських земель, до неї відносилися повністю або частково землі таких сучасних країн, як Угорщина, Австрія, Швейцарія, Словаччина, Хорватія, Румунія, Польща, Литва, Македонія та Білорусь.

Відомі імена декого з аварських каганів. Першим із них був Баян. Таке саме ім'я мав і його наступник. Власне, каганам, яких обирали на народних зборах, належала верховна влада. Намісниками кагана був тудун, який, імовірно, керував окремою частиною країни, і югур – певно, верховний жрець. Данину в країні збирали так звані тархани. На місцях зберігали владу вожді племен і родів.

Аварське військо переважно було кінним й мало, як на той час, хороше озброєння (луки, стріли, списи тощо). З метою оборони авари, прийшовши в Європу, почали будувати т. зв. хрінги. Це були кільцеподібні дерев'яні укріплення, оточені земляними валами, ровами й загорожами. Хрінги розташовувалися на незначній відстані один від одного, щоб у разі нападу можна було швидко передати повідомлення. Також у цих укріплених місцях були запаси продовольства й награване добро.

Осердям Аварського каганату були переважно землі сучасної Угорщини й Трансильванії. Столичний хрінг був

розташований у районі нинішнього міста Тімішоара.

Аварська держава була непогано організована, що й забезпечило її тривале існування на відміну від держави гунів. Авари змусили візантійців платити собі данину. 626 р. вони разом зі слов'янськими загонами взяли в осаду Константинополь. Щоправда, зазнали поразки. Тоді авари звинуватили слов'ян, що вони не змогли взяти місто, й перебили тих зі слов'янських воїнів, хто лишився живим після штурму. На цьому експансія аварів припинилася.

Загалом на теренах Аварського каганату проживало чимало слов'ян⁴². Вони, як уже говорилося, здійснювали походи разом із аварами, передусім на терени Візантії. Проте їхні відносини з панівним аварським населенням не були простим. Так, у «Повісті минулих літ» в описі давніх часів читаємо таке: «...існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, – і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не zostався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», – бо нема їхнього

---

⁴² Tzsykiewicz L. A. Słowianie i Awarowie. Wrocław, 2009.

ні племені, ні потомства»⁴³. Оскільки в цьому повідомленні згаданий ромейський (візантійський) імператор Іраклій (роки правління – 610–641), то описувані події варто віднести до першої половини VII ст.

Наявність писемності є одним з індикаторів державності. Вона потрібна не лише для комунікації, але й для фіксації державних законів.

Звичайно, не слід беззастережно вірити «Повісті минулих літ». Ця пам'ятка, як вважають дослідники, з'явилася не раніше початку XII ст. Однак у ній зафіксована більш глибока історична пам'ять, що відображує факт поневолення аварами слов'янського населення. Принаймні слов'ян аварська еліта розглядала як підкорених підданих.

623 р. частина слов'янських племен піднялася на повстання проти аварів. Очолив його купець Само. Унаслідок цього виникла одна з перших слов'янських держав. Її в літературі зазвичай називають державою Само. До її складу входили морави, чехи, лужичани, хорутани й паннонці. Проіснувала вона десь до середини VII ст. Потім її землі знову опинилися під владою аварів⁴⁴.

Не відомо, щоб аварські правителі чеканили свою монету. Однак через територію держави проходили торгові шляхи й, відповідно, існував грошовий обіг. Переважно тут викори-

---

⁴³ Літопис руський. К., 1989. С. 7.

⁴⁴ Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona. Wodyśław Śląski, 2009.

стовувалися візантійські соліди.

У аварів формувалася своя писемність. Зокрема знайдені їхні рунічні написи. Щоправда, вони не розшифровані. Знайдений також на посудині напис аварською мовою, виконаний грецькими літерами. Проте щодо існування створених аварською державних документів чогось певного сказати не можемо – вони не збереглися.

Відправною точкою, коли почався занепад Аварського каганату, можна вважати згадувану поразку аварів біля стін Константинополя 626 року. Саме тоді, як уже говорилося, виникла на частині земель каганату слов'янська держава Само. А близько 632 р. болгарський (тюркський) хан Кубрат (605–665), об'єднавши племена кутрігурів, утігурів і оногурів, створює середньовічну державу – Велику Болгарію, вигнавши аварів із Північного Причорномор'я й Нижнього Дунаю. До 640 року слов'янське плем'я хорватів витіснило авар із Далмації.

Karolus
impant

magis
Anus 14

Попри ці поразки Аварський каганат зберігся й проіснував ще майже двісті років. Смертельного удару цій державі завдали франки. Тодішній їхній король Карл Великий (742–814) 791 р. почав наступ проти аварів. У його війську були й слов'янські загони карантанців – предків сучасних словенців і хорватів. У самому каганаті почалася смута. Були вбиті югур і каган. 796 р. франкам вдалося захопити головний хрінг – столицю каганату. У Ахен, стольне місто франків, відправили вози, навантажені скарбами, які протягом століть накопичували аварські кагани. Щоправда, авари не змирилися й продовжували боротьбу.

Ослабленням Аварського каганату скористався болгарський хан Крум (755–814). 803–804 рр. він захопив аварські землі в середньому Подунав'ї. У візантійському збірнику енциклопедичного характеру Суда (лексикон Свіди) є така цікава інформація. Ніби Крум запитав полонених авар, від чого загинули їхні провідники і «увесь народ». На це полоненики відповіли: «Через те, що множилися звинувачення один одного, загинули найбільш сміливі й розумні серед нас; потім злодії й несправедливі поєдналися з суддями; потім від хмільного, коли вина побільшало, усі стали пияками; потім – через хабарництво; ще пізніше – через купців, оскільки всі ті, хто стали купцями, ошукували один одного»⁴⁵.

Ймовірно, це письмове свідчення загалом адекватно відображає ситуацію. Аварський каганат, який виник як військова й загарбницька держава, з часом цивілізувався. Верхівка, а також певні групи населення почали користуватися життєвими благами. Тут розвивалася торгівля, частина людей стала відносно заможною й намагалася отримувати задоволення (звідси – широке вживання спиртного). Водночас набули поширення «цивілізаційні вади» – хабарництво, підкуп суддів, ошук, вивищення недостойних людей тощо. Це й призвело до понищення держави. Вона загинула не лише через напади зовнішніх ворогів (франків, болгар), а й через внутрішній розклад і дезорганізацію.

Після загибелі Аварського каганату її південна частина опинилася в складі Болгарської держави. Еліта останньої була тюркською, тобто близькою аварам. Тому там авари визнали владу болгарського хана Крума.

Хан Крум

Західна частина аварського каганату опинилася під владою франків. Останні вирішили «приручити» місцеве населення, християнізувавши його. Спеціально для цього у Зальцбурзі 798 р. було засноване архієпископство. 805 р. християнську віру прийняв каган. Тим самим авари перетворилися у васалів франків. Вони мали свої володіння в межах Східної марки Франкської держави із центром біля колишнього римського міста Саварії (зараз територія західної Угорщини). Ще певний час (до 843 р.) у різноманітних

джерелах згадувалися авари й навіть т. зв. Аварське королівство⁴⁶.

Ще одним тюркським етносом, який панував певний час у сучасних степах України, були булгари чи болгар (в літературі їх також називають протоболгарами)⁴⁷. Як і авари, прийшли вони на наші землі під час великого переселення народів. Тут вони з'явилися внаслідок гунської навали. Володар гунів Аттіла панував також над болгарськими племенами, які переважно кочували на землях Північного Причорномор'я. Звідси Аттіла часто черпав військову силу для своєї армії⁴⁸.

---

⁴⁶ Про аварів та їхню історію див.: *Венелин Ю. И.* Об обрах, их царстве и его пределах. М., 2011. С. 639–662; *История Венгрии.* М., 1971. Т. 1. С. 75–80.

⁴⁷ Про тюркське походження болгар див.: *Pritsak O.* Die bulgarische Furstenliste und die Spache der Protobulgarien. Wiesbaden, 1955. Щоправда, твердження про тюркський генезис болгар є дискусійне. Наприклад, поширеною є версія про іранське походження цього народу. Проте відомо, що в «історичний період» булгари розмовляли тюркською мовою, тому, відповідно, є підстави віднести їх до тюркських народів. Схоже, що булгари асимілювали різні племена, серед інших індоєвропейські. Однак унаслідок болгарського етногенезу переважив тюркський вплив.

⁴⁸ *Халимоненко Г.* Аспарух, Кубрат та інші. *Сестра моя, Софія...* К., 2016. С. 66.

Хан Курбат

Наприкінці V ст. значну частину земель нинішньої України займають два булгарські племена – кутригури й утигури⁴⁹. Перші оселяються між нижнім Дніпром та Азовським морем, контролюючи степи Криму, інші – далі на схід, на берегах Азовського моря й Таманського півострова. Ці булгарські племена здійснювали напади на землі Візантійської імперії. Проте траплялося, що й булгари поступали на службу до візантійських імператорів. Також візантійська дипломатія підтримувала відносини з булгарськими племенами, іноді спеціально зіштовхуючи їх, щоб відвернути від нападів на імперію. Відомим булгарським правителем, який чинив напади на Візантію, був Заберган (роки правління – 550–562). Близько 558 р. булгари (переважно кутригури) здійснили набіги на Фракію й Македонію, підійшли до стін візантійської столиці Константинополя. Однак саме тоді булгари зазнали нападів з боку аварів, які вторглися на їхні землі. До того ж аварів на булгарів нацьковувала (і не безуспішно) Візантія. Заберган змушений був визнати владу аварського кагана Баяна (роки правління – 562–602). Подальша доля булгарів, передусім племені кутригурдів, була пов'язана з аварами.

У літературі поширена думка, ніби розпад Великої Булгарії відбувся через те, що хан розділив володіння

---

⁴⁹ Про давніх булгар див.: *Златарски В.* История на Българската държава през Средните векове. София, 1994. Т. 1, ч. 1.; *Приходнюк О.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. до н. е.). К. Чернівці, 2001.

між своїми синами. Щоправда, згідно з легендою, він заповідав їм триматися разом.

Послаблення Аварського каганату наприкінці 20-х років VII ст. дозволило булгарам стати незалежними. Їхні племена об'єднав хан Кубрат⁵⁰. 632 р. він став на чолі новоствореної держави, яка у візантійських джерелах іменувалася Велика Булгарія. Її територія охоплювала терени нинішньої південної України, а також Кубань і землі на північ від Кавказу.

Цю державу можна вважати «візантійським проектом», який мав на меті створити у Північному Причорномор'ї дружню до Візантії силу, що, з одного боку, протистояла Аварському каганатові, а, з іншого – стримувала напади кочових племен півночі на землі імперії. Як відомо, Кубрат виховувався при імператорському дворі в Константинополі. І там у дванадцятилітньому віці навіть прийняв християнство. Ставши на чолі булгарських племен, він близько 634–641 рр. уклав союз із візантійським імператором Іраклієм.

---

⁵⁰ Про хана Кубрата див.: *Мингазов Ш.* Кубрат – правитель Великой Болгарии и Кетрадес – персонаж Иоанна Никиусского. Казань, 2012.

Кубрат його сини. *Д. Гюдженев, 1926*

Велика Булгарія проіснувала до середини 60-х років VII ст., власне до часу смерті хана Кубрата. До речі, вважається, що цей правитель був похований на теренах сучасної України⁵¹. Існує навіть його ймовірна могила на Полтавщині.

Чому розпалася Велика Булгарія, що існувала переважно на теренах нинішньої України? По-перше, ця держава не була стійким утворенням. Вона переважно існувала завдячуючи сильній владі хана

---

⁵¹ Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. СПб., 1997.

Кубрата, який водночас користувався підтримкою Візантії. По-друге, це була патронімічна держава, де правляча родина розглядала державу як власність.

Розпадом держави Кубрата скористалися хозари. Вони взяли під контроль значну частину простору, яким колись володів цей хан. Старший син Кубрата, Батбаян, лишився в Приазов'ї, ставши данником хозар. Інший його нащадок – Котраг переселився зі своїми ордами на правобережжя Дону. Ймовірно, він теж визнавав владу хазарів. Ще частина болгар під проводом Кубратових синів Кувера й Альцека стала підданими Аварського каганату.

Найбільш відомим серед Кубратових синів був хан Аспарух. Не бажаючи коритися хозарам, він зі своїми ордами покинув терени сучасної України й подався на Дунай. Тут, підпорядкувавши собі місцеве слов'янське населення, заклав основи Болгарської держави. Протягом століття її верхівка зазнала слов'янізації. А 865 р. болгарський очільник хан Борис (?–907) став християнином. Через певний час після цього в Болгарії утвердилася в богослужінні старослов'янська мова.

Терени цієї християнської Болгарії охоплювали значну частину земель, що прилягали до нижнього Подунав'я. У період її розквіту вони охоплювали й землі сучасної південно-західної України – Одеську область. Показово, що й нині в цьому регіоні живе певна кількість болгар. Словом, тут «болгарська традиція» виявилася достатньо живучою.

Ще одним булгарським середньовічним утворенням стала Волзька Булгарія. Вона виникла в результаті ослаблення Хозарського каганату. Булгарські племена, що входили до цієї держави, наприкінці VIII ст. перекочували на Волгу, де з часом почали вести осілий спосіб життя. 922 р. правитель волзьких булгар Альмас (?–925) прийняв іслам. А хозарська верхівка сповідувала юдаїзм. Тим самим Волзька Булгарія унезалежнилася від Хозарського каганату. Ця держава проіснувала значний час – аж до татарської навали наприкінці 30-х років XIII ст. Вона мала певний стосунок і до історії русів-українців.

Ще одна частина булгарських племен залишилася у Передкавказзі й причорноморських степах. З часом вони зайняли Кримський півострів, а також просунулися в бік степу й лісостепу Придніпров'я. Цей етнос був відомий як «чорні болгари».

Власне кажучи, більшість тогочасних держав були патронімічними. Оскільки хан Кубрат розподілив частини своєї держави між синами, то закономірним стало її розпад.

Більш стійким кочовим державним утворенням у степах сучасної України став Хозарський каганат. Щодо етнічного й суспільно-політичного характеру цієї держави, то тут немає однозначності.

Уважається, що Хозарія виникла в середині VII ст., виділившись із західної частини Тюркського каганату. На її чолі стали кагани з династії Ашинів. Ця держава контролюва-

ла землі Північного Кавказу й Передкавказзя, Нижнього й Середнього Поволжя, сучасного північно-західного Казахстану, Приазов'я, північну частину Криму, а також степи й лісостеп Східної Європи й Дніпра. Спочатку центр каганату розташовувався на території північної частини сучасного Дагестану, але пізніше перемістився в пониззя Волги.

Поширеною є думка, що хозари були кочівниками й розмовляли однією з тюркських мов. Щоправда, Хозарський каганат, як середньовічна імперія, був поліетнічним, а його мешканці займалися не лише скотарством, а й землеробством. До складу каганату входили слов'янські племена – далекі предки сучасних українців. Велику роль у економіці держави відігравала транзитна торгівля.

Через терени Хозарії проходили важливі торгові шляхи: водні (Волгою та Дніпром), а також великий сухопутний «шовковий» шлях із Китаю до Європи. Цією транзитною торгівлею переважно займалися євреї. Для них Хозарських каганат із часом став «їхньою державою», де вони користувалися чималим впливом.

На початку IX ст. в каганаті відбувся державний переворот, і владу тут захопив Обадія, який, схоже, був єврейського походження⁵². Відтоді влада кагана стала символічною. Він ніби репрезентував вищі божественні сили, жив ізольовано у своєму палаці і його лише раз на рік показували народу. Ста-

---

⁵² Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігора. *Ruthenica*. К., 2003. Т. II. № 2. С. 54–84.

новище хозарського кагана нагадувало роль, яку в багатьох народів відігравав священний правитель⁵³. Натомість реальна влада опинилася в руках беків. Обадія поширив у державі равіністичну форму юдаїзму, збудував синагоги й школи, запросив до країни юдейських учителів, установивши їм щедру плату. Показово, що відомі нам імена каганів зазвичай були тюркськими. Лише останні кагани мають уже єврейські імена. І є свідчення, що вони дотримувалися юдаїзму. Зате беки мали імена єврейські й, безперечно, ідентифікували себе як юдеїв.

---

⁵³ Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. К., 2005. С. 154.

ством, мусульманством та юдаїзмом. І вибір був зроблений на користь останнього. Дещо подібну легенду маємо в «Повісті минулих літ», де йдеться про прийняття християнства князем Володимиром.

Лев Гумільов

Юдаїзм ніби став державною релігією в Хозарському каганаті, точніше його верхівки. Це не означало, що цю релігію прийняла більша частина населення.

У IX ст., завдячуючи транзитній торгівлі, яка опинилася

переважно в руках єврейських купців-рахдонітів, Хозарський каганат процвітав. Його великі міста були торговими, ремісничими й, очевидно, адміністративно-політичними осередками. Одне з таких міст розкопали археологи біля сучасного Харкова. Це т. зв. Салтовське городище. Його укріплена частина займала територію 120 гектарів. Окрім того, навколо цієї укріпленої частини простягалися передмістя на відстань до 3 кілометрів⁵⁵. Хозарська столиця Ітиль, яка була розташована в пониззі Волги, вражала подорожніх своїми розмірами. Довжина міста сягала близько 10 кілометрів. Були там різноманітні культові споруди, палаци правителів, караван-сараї, бані, величезні базари, на яких можна було купити дешеву баранину, рибу та інші продукти. Сюди постійно прибували кораблі й каравани з товарами. Життя міста кипіло. Значну частину його населення становили євреї⁵⁶. Поряд із ними проживало чимало представників інших етносів та віросповідань.

Суттєвою проблемою держави було те, що тут не сформувалися ефективні чинники консолідації населення. У каганаті проживали представники різних етносів: власне, хозари, інші тюркські племена, зокрема булгари, племена слов'янські, євреї, можливо, й інші етноси. Серед них були й кочівники, і осіле населення, зорієнтоване на землеробство, і такі, хто займався

---

⁵⁵ *Відейко М.* Україна: від антив до Русі. С. 162–163.

⁵⁶ *Заходер Б.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. М., 1962. С. 140–143.

торгівлею (переважно євреї).

З приводу багатств цього державного утворення Лев Гумільов писав таке: «Хозарський каганат – а точніше, колонія рахдонітів – у IX ст. володів величезними багатствами, які отримувалися від торгівлі китайським шовком, закамським хутром та слов'янськими рабами. Купців підтримували всі деспотичні режими: імператори династії Тан, Каролінги, Аббасиди в Багдаді та Омейяди в Кордові». Далі історик говорить про те, що каганат утримував своїм коштом добре навчену армію – від 7 до 12 тис. чоловік. Щоправда, воїни були... мусульманами. Й, відповідно, не бажали воювати проти своїх одновірців⁵⁷. Гумільов навіть іменує Хозарський каганат етнічною та соціально-політичною химерою. Іноді дослідник у такій характеристиці перебирав міру, але певна частка істини в цих твердженнях є. Справді, багатство каганату виявилось «поверховим». Більша його частина концентрувалася в руках еліти. Простолюд практично від нього нічого не мав.

Спосіб життя, мова, культура цих етносів помітно різнилися між собою. Не було між ними єдності й релігійній царині. Юдаїзм, який сповідували євреї і який став релігією верхівки каганату, залишався релігією елітарною, вірою відносно вузького кола людей. Значна частина населення держави дотримувалася традиційних язичницьких вірувань. Водночас тут поширювалося християнство й особливо му-

---

⁵⁷ Гумилев Л. Открытие Хазарии. С. 310.

сульманство. Мусульманською, як уже зазначалося, була армія.

Основним консолідаційним елементом Хозарії були гроші. Каганат фактично став торговою корпорацією, яка частину своїх велетенських прибутків віддавала на армію. Саме завдяки армії й утримувалися стабільність і порядок.

Про соціальну консолідацію в каганаті говорити не варто. Відмінність між верхівкою й низами була дуже великою. Вони ніби жили в різних світах.

Такий стан речей не міг зберігатися довго. Каганат – це був колос на глиняних ногах. Переорієнтація чи переформування торгових шляхів, які проходили через Хозарію, могли боляче вдарити по державній системі каганату. Адже це могло призвести до скорочення доходів, а, відповідно, й до руйнації наявної системи відносин. Можна погодитися з такими міркуваннями щодо економіки цієї держави: «...посередницька роль отримала й негативне значення – економіка в основному почала спиратися на перепродаж, а держава ставала паразитуючим органом, який залежав не від внутрішніх, а від зовнішніх чинників»⁵⁸.

922 р. виникає мусульманська Волзька Булгарія на волзькому торговому шляху, що донедавна перебував у сфері хозарського впливу. Подібні процеси відбуваються в Подніпров'ї, яке теж контролювали хозарські правителі. Тут виникає

---

⁵⁸ Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. С. 156.

державне утворення русів, яке бере під свою опіку шлях «із варяг у греки».

Наприкінці IX – на початку X ст. Хозарська імперія починає розпадатися. На її околицях виникають конкуруючі з нею держави. Руйнування ж каганату відбулося наприкінці X ст. «Добили» цю державу руські князі, зокрема Святослав. Його син Володимир уже іменувався каганом. Руси ніби перейняли державну традицію Хозарської держави.

Можна говорити, що в другій половині IX ст. формується Руська держава. З часом вона набирає сили й стає суперником Хозарського каганату. Адже Русь «відібрала» в хозарських правителів не лише шлях «із варяг у греки», а й частину великого «шовкового» шляху з Китаю до Європи.

Хоча в літературі поширена думка, що наприкінці X ст. Хозарія припинила своє існування, це не зовсім так. Схоже, відбулася її значна трансформація. Хозарія з держави імперського типу перетворилася в «етнічну державу». Її терени були в степовій зоні на північ від Кавказу. Принаймні згадки про хозар в «Повісті минулих літ» зустрічаються в XI–XII ст.

Закономірно, хозари тривалий час контактували з русами-праукраїнцями. Їм доводилося чимало воювати. Щоправда, й було відносно мирне співіснування, торгові контакти і навіть контакти культурні. Ці стосунки знайшли відбиття в «Повісті минулих літ», хоча й помітно міфологізоване. Це можна зрозуміти. Адже події, пов'язані з хозарами,

про які говориться в цьому літописному пам'ятнику, відносяться до IX – X ст., коли літописання на Русі ще не було або воно робило перші кроки.

Добре відомою є літописна легенда про данину хозарам. У «Повісті минулих літ» говориться, що слов'янські племена утискували різні іноплеменники: болгари, угорці, авари. Серед них називаються й хозари, які ніби хотіли підпорядкувати собі полян. Останні жили в Подніпров'ї, а їхнім stolьним градом був Київ, заснований Києм, Щеком і Хоривом. «І знайшли їх хозари, – говориться в «Повісті минулих літ», де йдеться про полян, – коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали [ім] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя ободогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, [бо] говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням»⁵⁹.

---

⁵⁹ Літопис руський. С. 10–11.

Данина слов'ян хозарам. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Оповідь ця має суто легендарний характер і написана «заднім числом», тоді вже, коли Хозарський каганат зазнав поразок від руських князів. Однак вона, безперечно, свідчить, що поляни були підкорені Хозарським каганатом. Київ певний час був хозарською факторією на шляху «із варяг у греки». Про це є й інші свідчення на сторінках «Повісті минулих літ». Наприклад, говориться, що «хозари брали з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці –

стілки від диму»⁶⁰.

Якщо довіряти цій інформації, то виходить, що хозари встановили контроль над слов'янськими племенами, які проживали на теренах нинішньої Київщини, а також у басейнах рік Десна й Ока. Брили вони данину хутром, яке цінувалося на ринку. Обтяжливу данину, судячи з усього, хозари не накладали. Для них більш важливими були торгові шляхи, які проходили Дніпром, Десною та Окою.

Сильного чи то смертельного удару Хозарському каганату, як уже говорилося, завдав князь Святослав (?–972). Спочатку в «Повісті минулих літ» говориться про те, що цей князь вирішив підпорядкувати собі вятичів, які платили данину хозарам: «І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов вятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм»⁶¹. Із цього запису випливає, що Святослав намагався взяти під контроль частину волзького торгового шляху, де господарювали хозари.

---

⁶⁰ Там само. С. 12.

⁶¹ Там само. С. 38.

Реконструкція зовнішності князя Святослава за описом Льва Диякона. *Федір Солнцев*

А під 965 р. в літописі читаємо таке: «Рушив Святослав на хозар. Почувши ж [про це], хозари вийшли насупроти з князем своїм, каганом [Юсифом?]. І зступилися [війська] битися, і сталася битва межи ними, [і] одолів Святослав хозар і город їхній [столицю Ітіль], і [город] Білу Вежу взяв»⁶².

Це повідомлення часто трактується як загибель Хозарської держави. Проте згаданий похід Святослава мав, радше, не завойовницький, а грабіжницьких характер. Ніде чітко не сказано, що руський можновладець оволодів хозарськими землями. Після цього походу князь спрямував свої походи в південно-західному напрямку, на Дунай, де навіть збирався заснувати нову столицю.

Далі в «Повісті минулих літ» зустрічаємо фрагментарні згадки про хозар. Під 1023 р. є згадка, що коли була усабиця між Ярославом і Мстиславом, то останній ходив проти свого суперника «з хозарами і з касогами»⁶³. Тобто можна припустити, що на той час хозари зберігали свою державну організацію, але перебували в союзних чи навіть васальних відносинах із руськими князями.

Ще одна згадка про хозар в літописі припадає на 1083 р. Там говориться, що князь Олег зайняв Тмуторокань і посік

---

⁶² Там само.

⁶³ Там само. С. 85.

хозар⁶⁴. Отже, хозари проживали неподалік Тмутороканя, тобто поряд із Таманським півостровом. Нарешті під 1106 р. в «Повісті минулих літ» говориться про воеводу Іванка Захаровича, який був хозарином. Він служив руському князю Святополку⁶⁵. Це, власне, остання згадка в руських літописах про хозар.

Згадується ще в «Повісті минулих літ» про жидів хозарських, які приходили до князя Володимира й пропонували йому юдейську віру⁶⁶.

Загалом у руських літописах дається таке уявлення про хозар. Це войовничий народ, який підпорядкував полян та інші слов'янські племена. Однак київські князі увільнили слов'янське населення від хозарської залежності, підпорядкувавши його собі. Також вони завдали хозарам нищівної поразки. І після цього хозари опинилися в залежності від русів. Принаймні в легенді про данину хозарам, яку давали поляни, є натяк на те, що тепер хозари платять данину. Хозари також перебували на службі в руських князів.

Цілком можливо, що від хозарів руські князі перейняли титул кагана, розглядаючи себе як продовжувачів хозарської державної традиції. Має певне поширення навіть думка про існування Руського каганату.

---

⁶⁴ Там само. С. 125.

⁶⁵ Там само. С. 160.

⁶⁶ Там само. С. 52.

Тож, коли ведеться мова про хозар, не йдеться про їхнє юдейство. Натомість у «Повісті минулих літ» є поняття «жиди хозарські», які хотіли нав'язати юдаїзм князеві Володимирі (960?–1015). Отже, хозари й жиди хозарські – це не одне й те саме.⁶⁷

Одним із головних джерел, що доводить існування останнього, є Бертинські анали. У цій франкській хроніці розповідається про візантійське посольство, яке прибуло в Інгельгейм до двору імператора Людовіка I Благочестивого 18 травня 839 р. У складі цього посольства був народ рос, про якого повідомляється, що правитель його називався каганом⁶⁸. Інформація про те, що правитель русів іменувався каганом, зустрічається також у арабських джерелах⁶⁹. Каганом двічі називається князь Володимир у «Слові про закон і благодать» Іларіона⁷⁰. Тобто це не є опискою. Так справді іменувалися верховні правителі на Русі. Каганом також називали Ярослава Мудрого. Про це, зокрема, свідчить одне з графіті Софійського собору. Там було написано: «Спаси, Господи,

---

⁶⁷ Уперше питання про існування Руського каганату було поставлено Степаном Геденовим 1862 р. Він вважав, що існування цього державного утворення між аvaraми й хозарами – незаперечний історичний факт. Див: *Геденов С. Отрывки из исследований о варяжском вопросе. Записки Императорской Академии наук*. СПб, 1862. Т. 1. Прил. 3. С. 105–106.

⁶⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 2010. Т. 4. С. 19–20.

⁶⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 2009. Т. 3. С. 47–48.

⁷⁰ Тисяча років українській суспільно-політичній думці. К., 2001. Т. 1. С. 209.

кагана нашого»⁷¹.

Поряд із тюркськими народами на теренах України в період великого переселення народів та раннього Середньовіччя починають давати знати про себе слов'янські етноси, виходячи на політичну арену. У творах латинських та візантійських авторів вони були відомі під назвами венеди, анти й склавіни.

Існує чимала література про Руський каганат. Щоправда, незначна кількість джерел не дає змоги дати відповідь, що він являв собою. З цього приводу зустрічаємо широкий спектр думок. І все ж можемо з певністю твердити: тюркський титул кагана носили руські князі. Для них це був титул верховного правителя. Звідки вони взяли його – від авар чи хозар? Останнє видається більш певним. Проте, як би там не було, можемо однозначно констатувати: тюркські традиції державотворення мали вплив на Русь-Україну.

Якщо венеди проживали на нинішніх західнослов'янських землях, то анти переважно зосереджувалися на центральноукраїнських теренах. Певно назва анти, яка відома з візантійських джерел, не була самоназвою. Слово це, ймовірно, іранського походження і означає людей, які перебувають на околиці (малася на увазі околиця Візантійської імперії). Ця назва начебто відповідає нинішній назві українці. До

---

⁷¹ *Высоцкий С.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966. С. 49–52.

речі, деякі автори, наприклад Михайло Грушевський⁷², убачали в антах наших далеких предків.

Анти створили союз племен, який у літературі отримав назву Антський союз⁷³. Багато дослідників розглядають його як державне утворення. Існував він у IV–VII ст. різні автори по-різному локалізували територію цього союзу: то між Дніпром і Дністром, то між Дунаєм і Азовським морем.

Головним заняттям антів було землеробство із застосуванням залізного плугу. Також займалися вони тваринництвом, різними промислами – мисливством, рибальством, збиральництвом. Розвивалися в антів і ремесла: залізообробне, гончарне, склоробне тощо. Відповідно, розвивалася й торгівля, товарно-грошові відносини.

Усе це призвело до соціальної диференціації. На місцях поселення антів знаходять численні скарби монет і дорогі цінних речей.

Водночас названі чинники вели до творення державних інститутів. Однак, схоже, Антський союз так і не став монолітною державою. Візантійські автори звертали увагу на політичну роздробленість антів. Спираючись на ці свідчення, Михайло Грушевський писав, що анти не мали сильної політичної організації⁷⁴. Однак, незважаючи на це, анти мог-

---

⁷² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. С. 176.

⁷³ Про антів та їхню державність див.: Відейко М. Україна: від антів до Русі. С. 15–18, 39–50.

⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. С. 176.

ли виставити разом велику кількість воїнів – близько 100 тис. чоловік.

Антам доводилося воювати з народами, які намагалися утвердитися на сучасних українських теренах. У IV ст. їхніми суперниками стали готи. Існує оповідь про те, що готський король Вінітар 379 р. розгромив і убив антського князя Божа з синами та ще 70 антськими старійшинами. І все ж готам не вдалося підкорити антів.

Останні пережили гунську навалу. Й, наскільки можна судити, стали співниками гунів у їхніх походах. 518–527 рр. анти здійснили походи на Балкани. А втім вони знаходили спільну мову з можновладцями Візантії, поступаючи до них на службу. Кінець Антському союзу поклали авари. 559–565 рр. тривали анто-аварські війни. 602 р. авари здійснили напад на антів, розгромивши їх. З того часу Антський союз практично припинив своє існування.

Із послабленням Аварського каганату, до складу якого входили й слов'янські племена, на його землях з'являються державні утворення слов'ян. Першим із них стала згадувана держава Само. Унаслідок розпаду каганату виникла держава хорватів у Далмації. Показово, що титул її верховних правителів іменувався «баном» (від імені Баян, як часто називали аварських правителів)⁷⁵. Ймовірно, на теренах занепаłego Аварського каганату з'являється й держава волинян (Валіна-на), про яку є згадка у арабських джерелах.

---

⁷⁵ *Відейко М.* Україна: від антів до Русі. С. 140.

Археологічні дослідження дають підстави говорити про відносно високий розвиток Волинської землі в епоху раннього Середньовіччя. Тут існували значні поселення, які займали площу близько 10 гектарів і більше⁷⁶. Принагідно зазначимо, що Київ часів князя Володимира займав приблизно таку ж площу. У «Баварському географі» – пам'ятці, яка відноситься до IX ст., вказано, що на теренах Волині, де проживали бужани й велунчани, було понад 300 міст⁷⁷.

Арабський географ та історик Абу ль-Хасан Алі аль-Мас'уді (896–956) у своїй праці «Промивальні золота й копальні самоцвітів», яка була написана 943–947 рр., зокрема, говорив про сакаліба, тобто слов'ян, таке: «Вони складаються з різних племен, між якими йдуть війни, а також мають царів. Дехто з них тримається християнської віри, а саме яковітського віросповідання, а є серед них такі, у яких немає святого письма, і вони не сповідують ніякого божественного закону. Ці люди – язичники, божественні закони їм узагалі невідомі. ... є серед них плем'я, в якому колись, у давні часи був цар, а називався їхній цар Маджак (Маджк). Це плем'я називається валінана (влінана). Це плем'я в давнину мало владу над усіма племенами сакаліба, адже в них був цар, а

---

⁷⁶ Прищепя Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне, 2016. С. 41–54.

⁷⁷ Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 12–34.

всі інші царі корилися йому»⁷⁸.

Наведене свідчення аль-Мас'уді дає підстави говорити, що волиняни мали своє державне утворення. Адже вони панували над іншими слов'янськими племенами. Тобто, судячи з усього, у них існували механізми примусу, оподаткування. Ця держава мала свого царя, верховного правителя, якому підпорядковувалися інші царі. Називається навіть ім'я царя – Маджак.

Держава волинян, за свідченням аль-Масуді, існувала «в давнину». Такою давниною цілком могли бути події столітньої давності – орієнтовно початок IX ст., той час, коли на уламках Аварського каганату з'явилася Великоморавська держава. Земля дулібів, власне Волинь, теж була під владою аварів. Тепер, коли зник їхній каганат, тут, схоже, постало своє державне утворення, що проіснувало до кінця X ст., поки не було завойоване князем Володимиром. Політичним центром цієї держави стало місто Волинь – звідси й походить назва Волинської землі⁷⁹. Київський князь Володимир, підкоривши цю землю-державу, створив у ній оплот-град, що отримав його ім'я (зараз це місто Володимир-Волинський)⁸⁰. До речі, тодішній град Володимир розташований неподалік

---

⁷⁸ Цит. за: Якубович М. Велика Волинь і мусульманський Схід. Рівне, 2016. С. 18.

⁷⁹ Річинський А. Старий город Волинь. *Наша Батьківщина*. 1938. Ч. 2. С. 38–49.

⁸⁰ Головка В. Володимир-Волинський. *Енциклопедія історії України: в 10 т.* К. 2003. Т. 1. С. 620.

міста Волинь.

Ймовірно, саме тоді з'явилося й державне утворення білих хорватів на теренах сучасної Галичини. Щоправда, письмових свідчень про нього ми практично не маємо. Однак є епізодичні згадки про хорватів у візантійських та арабських джерелах. До того ж на Галичині й Буковині⁸¹, як і на Волині, було чимало укріплених міст-городищ. Наприкінці ХХ ст. археологами на теренах Галичини було виявлено понад 40 колишніх поселень, більшість з яких мають площу понад 20 гектарів. Велика кількість давніх городищ знайдена також на теренах Буковини. Побудовані вони були у VII–Х ст. н. е. і належали білим хорватам. Найбільші серед них Стільське⁸² і Пліснеське городища⁸³.

Археологічні дослідження першого із них показали, що це городище існувало в IX–XI ст. Площа його сягала 250 га,

---

⁸¹ Возник І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в Х – XIV ст. К.-Чернівці, 2009. Ч. 1-2; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2010. Вип. 45. С. 13–54; Михайлина М. Слов'яни VIII – IX ст. між Дністром і Карпатами. К., 2007; Тимошук Б. Східні хорвати. *Матеріали до археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1995. С. 214–218.

⁸² Корчинський О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С.267–282.

⁸³ Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги. *Конференція «Ольжині читання»*. Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. Львів, 2006. С. 61–81; Филипчук М. Оборонні споруди Плісненська. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. / Збірка наукових праць. Коростень, 2008. Т. I. С. 220–229.

а довжина оборонних валів – близько 10 кілометрів. Над валами височіли дерев'яні оборонні стіни та вежі. До них були прибудовані споруди житлового, господарського та військового призначення. Біля замку-дитинця містилося укріплене передмістя. У ньому розкопано кілька десятків господарських та ремісничих об'єктів, садиби окремих заможних жителів. Ще більшим було Плісненське городище, площа якого становила понад 300 га. Тогочасний Київ супроти цих городищ видається карликом.

Існування таких великих поселень однозначно свідчать про високий рівень економічного розвитку й суспільної організації. Тому є підстави вважати, що в білих хорватів існували державні утворення. Ймовірно, їхніми столицями були Стільське й Плісненське городища.

Князь Володимир

Можливо, держави білих хорватів виявилися занадто розвинутими й самодостатніми. Археологічні дані говорять про

те, що їх населення займалося землеробством, скотарством, розвивалися також ремесла. Однак зовнішня торгівля не відігравала помітної ролі в їхньому житті. І не приділялося багато уваги військовій справі. Унаслідок чого білі хорвати стали жертвами більш енергійних та воєнізованих «варварів».

Землі білих хорватів завоював князь Володимир, про що є коротка згадка в «Повісті минулих літ»⁸⁴. Сталося це 992 чи 993 року. Археологічні дані говорять, що це було жорстоке завоювання. Воїни князя Володимира знищили чимало міст, багато з яких уже не відродилися. Ці події можна хіба що порівняти з пізнішим нашествям татар Батия.

«Однак, – зазначає Михайло Відейко, – населення все-таки залишилося – хтось відбудовував селища і святилища у святих горах. Когось примусили будувати фортеці для нових господарів Хорватії. Її назва зникла, однак існування власного ранньодержавного об'єднання упродовж кількох століть не могло не позначитися на подальшій політичній ситуації. Схоже на те, що київським князям так і не вдалося винищити місцеву еліту, яка увійшла на сторінки історії як «галицькі бояри». Сучасні історики частенько закидали їм і непокору Рюриковичам, і безперервні заколоти, і навіть «сепаратизм». Однак є підстави вважати, що з погляду галицьких бояр (і, цілком вірогідно, що не лише бояр) їх дії були підпорядковані цілком благородній (і природній) меті: визволенню сво-

---

⁸⁴ Літопис руський. С. 68.

го рідного краю від влади чужинців»⁸⁵.

Ще одне ранньослов'янське державне утворення на теренах Подніпров'я в Полянській землі. Щоправда, археологічні матеріали не дають підстави говорити, що тут було багато розвинутих городищ. І все-таки у «Повісті минулих літ» є легенда про заснування князем Києм міста Києва. Цей можливо-власець, судячи з літопису, не лише облаштував це та інші міста, а й здійснив похід на Візантію⁸⁶. Звичайно, ці свідчення мають легендарний характер. Проте не могли вони з'явитися просто так. Їх можна вважати відгомонам спогадів про існування давньої державної традиції на Подніпров'ї.

Доволі розвинутим слов'янським регіоном на сучасних українських землях була Сіверщина. Тут теж могло існувати державне утворення. Проте воно зазнало ударів із боку Хозарського каганату. І сіверяни не змогли стати сильними політичними гравцями.

Також державне утворення, схоже, існувало в деревлян. Про це плем'я (щоправда, в негативному плані) чимало писала «Повість минулих літ». З останньої довідуємося, що в деревлян були князі. Навіть називається ім'я одного з таких князів, Мала, який сватався до княгині Ольги⁸⁷.

Можна погодитися з думкою, що «Кожна подібна земля мала шанс перетворитися з часом на сповна самостійну

---

⁸⁵ *Видейко М.* Україна: від Русі до Святої Русі. К., 2010. С. 224.

⁸⁶ Літопис руський. С. 4–6.

⁸⁷ Там само. С. 31.

державу (князівство, королівство). Власне, такі процеси повсюдно відбувалися на заселених слов'янами землях у Європі. Найбільш могутня еліта могла претендувати на роль регіонального лідера, а то і могла позмагатися за об'єднання всіх слов'янських земель»⁸⁸.

Саме на теренах Аварського каганату в зв'язку з його розпадом виникли перші слов'янські держави – держава Само, Великоморавська держава, хорватська держава в Далмації, держава волинян (Валіана) і Біла Хорватія. Авари ніби стали «державними вчителями» слов'ян.

Нові держави, що виникають, як правило, беруть собі за зразок устрій наявних держав. Для творців перших слов'янських державних утворень зразком цілком міг бути Аварський каганат. Тут простежуються деякі цікаві паралелі. У каганаті існувала система дерев'яних укріплень – хрінгів. Приблизно те саме маємо на теренах Волині, Галичини, а потім – на Русі. Тут ці укріплення іменувалися градами. Князі Володимир та Ярослав Мудрий, як і аварські правителі, будували, зокрема, такі гради на околицях своєї держави з оборонною метою. Звичайно, у цьому не обов'язково простежувався безпосередній вплив авар. Та все ж...

Деяких київських князів давньоруські джерела, як уже говорилося, називають каганамі, як і правителів авар і хозар.

Нерідко історія видається парадоксальною. Авари в центрі Європи створили достатньо сильну й розвинуту серед-

---

⁸⁸ *Відейко М.* Україна: від антив до Русі. С. 207.

ньовічну державу. Під їхньою владою опинилася значна частина слов'ян, які зазнавали гніту з боку завойовників.

Проте слов'яни чимало навчилися у своїх поневолювачів, перейнявши їхній державницький досвід.

Хоча такими вчителями були й хозари. Принаймні правителі Русі могли перейняти хозарський досвід. Тим паче, що частина руських земель, зокрема Полянська земля, певний час перебували під владою хозар.

Перейнявши державний досвід своїх поневолювачів (авар і хозар), слов'яни створили свою могутню державу, яка кілька століть відігравала важливу роль на теренах Східної Європи.

Русь: імперія і конфедерація

Середньовічною державою, що з'явилася на землях України, стала Русь (інші «кабінетні» назви – Київська Русь, Давня Русь). Названа держава, що стала імперією, створила в Східній Європі політичний і культурний простір, який попри дезінтеграцію Русі в середині XIII ст., зазнавши певних змін, продовжував своє існування протягом усіх середньовічних часів. Спадок Русі був актуалізований у модерні часи. Його використовувала Російська імперія, що розглядала себе наступником Руської держави для здійснення своєї експансіоністської політики. У добу націоналізму і навіть зараз спостерігаємо змагання за спадок Русі між українцями й росіянами. Це змушує нас уважно поставитися до Русі як держави та її політичного й культурного спадку.

Історія давньої Русі ховається в «темряві віків». Головним її джерелом є літописні оповіді. До нас вони дійшли не в первісному вигляді, а в пізніших списках. Найдавніші з них датуються кінцем XIV ст., основна ж частина – XV–XVII ст. Це Іпатіївська група, до якої належать списки: Іпатіївський (початок XV ст.), Хлебніковський (кінець XVI ст.), Погдинський та Єрмолаївський (обидва з XVII ст.); Лаврентіївсько-Троїцька група зі списками Лаврентіївським (кінець XIV ст.), Радзивіллівським і Московсько-Академічним (обидва з XV ст.) та нині втраченим Троїцьким (XIV–XV

ст.). Окрему групу становлять списки Новгородського першого літопису⁸⁹.

До того ж вважається, що найдавніші записи, які використовувалися для укладання літописних зводів, з'явилися не раніше XI ст. Отже, говорити, що літописці були свідками подій часів становлення Русі, не варто. Літописні повідомлення записувалися й переписувалися в різний час, зазнаючи іноді суттєвих змін. На літописців впливали різні чинники ідеологічного, політичного й культурного характеру. Усе це треба враховувати, використовуючи давньоруські писемні пам'ятки.

Також є проблемною хронологія давньоруських літописів⁹⁰. Нерідко в них спостерігається «зміщення дат» на кілька років, а то й на більш значні періоди⁹¹. Іноді трапляється, що літописець під однією датою записує низку подій, які відбулися в різний час.

Звичайно, окрім літописів, є інші писемні джерела, серед них і закордонного походження. Проте, на відміну від літописів, вони не дають цілісної картини руської історії. Переважно ці твори стосуються окремих історичних моментів.

---

⁸⁹ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. К., 1998. С. 14–15; див. також: Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. К., 2005.

⁹⁰ У книзі у разі посилання на давньоруські літописні джерела використовується традиційне для них літочислення від «початку світу». Натомість паралельно зазначаються роки за літочисленням «від Різдва Христового».

⁹¹ Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977. С. 250–257.

Окрім того, такі джерела мають на собі не менший відбиток суб'єктивізму, ніж літописи. Та й писані вони часто авторами, які жили далеко від Русі, користувалися інформацією з других чи навіть третіх уст, а тому мали не зовсім адекватні уявлення про давньоруські реалії. А раз так, то рівень довіри до цих авторів та їхніх творів зазвичай не вищий, ніж до наших літописів.

Певну інформацію нам можуть дати археологічні джерела. Проте вони допомагають в осмисленні загальних тенденцій історичного розвитку, «створюють фон» для історичних подій. Варто також враховувати, що «діапазон інтерпретацій» цих джерел часто є достатньо широким. Не слід забувати й те, що дані археології за відповідного подання використовувалися й використовуються в ідеологічних цілях для доведення «правоти» певних концепцій історичного характеру.

Виходячи зі сказаного вище, зрозумілим стає наше звернення до літописів, передусім «Повісті минулих літ» Іпатіївського списку. Це не означає, що ми будемо сліпо йти за цим джерелом. Однак вважаємо, що воно дає можливість простежити головні моменти в становленні Русі як державного утворення.

Історики, посилаючись на літописні джерела, витворили «канонічну» схему становлення Руської держави. Починається вона із «закликання варягів».

У «Повісті минулих літ» під 6370-м роком (862 р. від

Різдва Христового) розповідається таке. Буцїмто мешканці землі, де проживали ільменські слов'яни (пізніше ця земля почала іменуватися новгородською) спочатку платили данину варягам. Проте вони в якийсь момент вирішили не давати цієї данини і вигнали варягів «за море». «І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву»⁹².

Археологічні дослідження ніби підтверджують цю версію. Стара Ладога, яку вважають столицею ільменської Славії, звідки закликали варягів, була розташована на важливому торговому шляху, який вів із Балтійського моря через волзький водний шлях до багатих мусульманських країн Азії. Саме цим шляхом у IX ст. поставлялося в Європу срібло, срібні монети, якісні ремісничі вироби із Середньої Азії та Персії, екзотичні продукти з тих країн та Індії. Значну частину цього шляху контролювали скандинави-нормани, яких, вважається, на Русі іменували варягами. Нормани для здійснення прибуткових торгових операцій створювали корпорації, які мали військовий і водночас торговий характер. Варто враховувати, що тоді військова справа тісно була пов'язана з торговою. Здійснювати перевезення товарів (особливо на значні відстані) без належної військової охорони було неможливо. Водночас торгово-військові ватаги часто самі чинили напади з метою збагачення.

---

⁹² Літопис руський. С. 12.

Такі ватаги, очолювані варягами, створювали на торгових шляхах свої факторії. Однією з них і була Стара Ладога, яку варяги також іменували Алдейгьуборгом. Ці факторії зазвичай були космополітичними за своїм складом. У них проживало як прийшле, так і місцеве населення. Правителі таких факторій, маючи військові загони, намагалися місцевих людей, що жили на околицях, зробити данниками. Тому можна вважати правдивим літописне свідчення, ніби варягам словени, тобто ільменські слов'яни, та інші племена цих земель платили данину.

У Старій Ладозі (Алдейгьуборзі) на урочищі Плакун з 850 до 925 року існувало окреме скандинавське кладовище, де були й жіночі поховання. Щоправда, його матеріали загалом скромні. Тобто можемо говорити, що скандинави становили меншість у цій факторії. Проте це була активна меншість, яка в поселенні утримувала владу. Цілком могло статися, що більшість місцевих жителів постали проти цієї меншості й прогнали її. Проте, як це часто трапляється в таких випадках, вожді повсталих не поділили отриману владу, почали воювати між собою. Тому з'явилися охочі закликати правителів зі сторони. У низці скандинавських «саг про давні часи» розповідається про вдалий напад норманів на Алдейгьуборг (Стару Ладугу) й захоплення цього міста⁹³.

У «Повісті минулих літ» під роком 6370-м (862 р. від Різдва Христового) так розповідається про закликання варягів:

---

⁹³ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 199.

«Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні звуться свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами – отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти нами»⁹⁴.

Як бачимо, до варягів-русі звертається своєрідний «інтернаціонал». Це не лише представники слов'янських племен. Це також угро-фінські (точніше прибалтійсько-фінські) племена.

Щодо слов'янських, то ними були словени й кривичі. Кривичі проживали на теренах верхів'я Волги, Дніпра й Двіни⁹⁵. Ймовірно, це самоназва цього субетносу. Принаймні вона широко вживалася й використовувалася.

Попри міфічність літописної оповіді про «закликання варягів», маємо в ній відносно адекватне відображення ситуації, яка існувала на теренах, котрі пізніше почали вважатися Північною Руссю.

Певні питання стосуються походження назви словени. Схоже, вона не була «органічним етнонімом». Ця назва радше вказувала на те, що словени – швидше пришле слов'янське населення, яке опинилося в регіоні, де проживали угро-фіни⁹⁶. І їм важливо було вказати на свою слов'янську

---

⁹⁴ Літопис руський. С. 12.

⁹⁵ Дермант А. Кривичи (историко-этнографический очерк). *Предыстория белоруссов с древнейших времён до XIII века*. Минск, 2010. С. 211–241

⁹⁶ Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской

ідентичність.

Під чуддю давньоруські літописці переважно розуміли прибалтійсько-фінські етноси, які проживали в районі Фінської затоки⁹⁷. Поширеною є думка, що це були предки естонців⁹⁸.

Весь – це також фінське плем'я, яке проживало на схід від Фінської затоки, у районі т. зв. Міжозер'я (озер Нево, Онега та Біле). Власне, на цих теренах розташовувалася Стара Ладога (Алдейгьюборг). Уважається, що весь дала початок таким етносам, як вепси й частково карели⁹⁹.

Отже, тут живе фінське й слов'янське населення. Проте воно «закликає» до себе правити варягів. «Північна Русь» ніби була конгломератом трьох етнічних груп: варягів, які стали правлячою елітою, фінського й слов'янського населення.

Під тим же роком 6370-м (862 р. від Різдва Христового) читаємо далі: «І вибралися троє братів із родами своїми і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, – на Білім озері, а третій, Трувор, –

земли. СПб., 2000.

⁹⁷ Агеева Р. А. Об этнониме чудь (чухна, чухарь). *Этнонимы*. М., 1970. С. 194–203.

⁹⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 264.

⁹⁹ Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X-XIII вв. М., 1973; Голубева Л. А, Кочкуркина С. И. Белозерская весь (по материалам поселения Крутик IX-X вв.). Петрозаводск, 1991.

в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля»¹⁰⁰.

Цей уривок породив численну літературу. Він став одним із головних аргументів у т. зв. нормандській теорії, суть якої зводиться до того, що Русь створили скандинави-нормани¹⁰¹. Щоправда, якщо проаналізувати «Повість минулих літ», то не все так однозначно виглядає.

За десять років до закликання варягів-русі сам літописець говорить, що існувала Руська земля. І цю землю він пов'язує з Київщиною, там, де жили поляни. «В літо 6360 [852], індикта 15, – читаємо в «Повісті минулих літ», – коли почав царювати Михайло, почала прозиватися Руська земля»¹⁰². Тут само довідуємося, що при цьому цареві «приходила Русь на Царгород, про що пишеться в грецькому літописанні; так от від цієї дати почнемо і відлік зробимо...»¹⁰³.

Після цього запису дається детальна хронологія – скільки років минуло від Адама до потопу, від потопу до Авраама, від Авраама до Мойсея, від Мойсея до Давида, від Давида до єрусалимського полону, від цього полону до Олександра Македонського, від Олександра Македонського до Різдва Христового, від Різдва Христового до імператора Костянтина,

---

¹⁰⁰ Літопис руський. С. 12.

¹⁰¹ Про дискусії між норманістами й антинорманістами див.: *Пріцак О. Походження Русі*. Т. 1. С. 67–71; *Клейн Л. С. Спор о варягах*. М., 2009.

¹⁰² Літопис руський. С. 11.

¹⁰³ Там само.

від імператора Костянтина до імператора Михайла.

Рюрик. Мініатюра з «Царського титулярника». VII ст.

Отже, згадавши основні події біблійної, античної та візантійської історії, літописець саме від ромейського (візантійського) імператора Михайла III (840–867) веде мову про руських князів, уписуючи їх у цей хронологічний ряд. І в цьому хронологічному ряду не знаходить місця для варязького князя Рюрика. А це показово! Першим руським князем він називає Олега¹⁰⁴. Цей фрагмент «Повісті минулих літ», що важливий не стільки в сенсі історичному, скільки в ідеологічному, вказує на те, що літописець, який писав свій гранд-наратив у XII ст., не сприймав Рюрика як засновника Руської держави. Це не означає, що в історичній пам'яті Рюрик не існував. Про таку пам'ять свідчить як Рюрикова легенда, наведена в літописі, так і те, що окремі князі «Володимирового племені» мали ім'я Рюрик. А якщо так, то це ім'я сприймалося як князівське, переходячи з покоління в покоління у представників руської аристократії.

Повідомлення «Повісті минулих літ» від 852 року суперечить Рюриківській легенді, про яку вже йшлося. Якщо в першому разі чітко сказано, що саме 852 року земля почала іменуватися Руською, то в Рюриківській легенді, яка зафіксована літописцем під 862 роком, маємо твердження, ніби якась частина варягів називалася Руссю і саме цю частину закликали княжити у Старій Ладозі (Алдейгьюборзі).

Звичайно, немає підстав заперечувати, що т. зв.

---

¹⁰⁴ Там само.

варяги відіграли певну роль в економічних і суспільно-політичних процесах Давньої Русі. Особливо це стосується півночі, де вони намагалися контролювати торгові шляхи з Балтійського моря по Дніпру й по Волзі.

Літописні варяги – це не обов’язково скандинави (шведи, норвежці, датчани). З цього приводу варто звернутися до міркувань Омеляна Пріцака. Він вважав, що вікінги й варяги, які мало чим різнилися між собою, були професійними воїнами, які забезпечували охорону морської та річкової торгівлі. «Марно намагатися визначити національність вікінгів і варягів, – писав цей дослідник. – Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, кому потребувалося їхнє вміння і хто міг платити за роботу»¹⁰⁵.

Звичайно, такий погляд можна сприймати як крайність. Все ж таки вікінги й варяги були вихідцями з певних етнічних середовищ (переважно північногерманських), які продовжували зберігати свою ідентичність хоча б частково. Однак не можна заперечувати й того, що серед них було й чимало представників західнослов’янських етносів, що осіли на південному узбережжі Балтійського моря.

Розповідаючи про закликання варягів, літописець лише пунктирно описує діяльність Рюрика: він починає княжити в Старій Ладозі (Алдейгьюборзі) й посилає своїх братів у інші важливі стратегічні пункти своєї землі. Щодо якихось ідео-

---

¹⁰⁵ *Пріцак О.* Походження Русі. К., 1997. Т. I. С. 90.

логічних заходів Рюрика, то тут повне мовчання. Це й зрозуміло. Адже твір писав християнин. І в нього не було жодного бажання говорити про язичницьку діяльність князя.

Чи можна вести мову про існування держави Рюрика в Північній Русі в IX ст.? Принаймні «Повість минулих літ» на це не вказує. Про діяння Рюрика нічого не розповідається, окрім того, що він осів у Старій Ладозі, а його брати в інших факторіях, Білому озері та Ізборську. Напевно, Рюрик стояв на чолі військово-торгової корпорації, яка, з одного боку, займалася торгівлею між країнами Сходу й Балтикою, а, з іншого боку, користаючись військовою силою, визискувала місцеве населення, вимагаючи від нього данину, частина якої йшла на власні потреби варяг, а частина пускалася в торговий оборот. Ведення торгівлі вимагало письмової фіксації даних. Тому у варягів Рюрика мала б існувати писемність, хай навіть примітивна. Певно, завдяки цій писемності й зберіглася пам'ять про цього варязького князя.

У корпорації, на чолі якої стояв Рюрик та його родичі, можна побачити початки державності. Однак ця держава, здійснюючи управління певною масою людей, мала на собі помітну печать тимчасовості.

По-перше, вона зберігалася до того часу, поки існував торговий інтерес. Його зникнення вело до деградації цього державного організму.

По-друге, ця держава «не мала території». Тобто, звичайно, певна територія, яку контролював Рюрик та його брати,

була. Проте для них вона не мала великого значення. Для Рюрика і його клану важливим був торговий шлях, на якому вони мали свої факторії. Землі, які були навколо цих факторій і з яких збиралася данина, мали радше другорядне значення. Великих доходів вони не давали. На них панувало натуральне господарство, тоді як у факторіях бачимо відносно інтенсивні товарно-грошові відносини.

З навколишніх земель варягами бралася хіба що певна продукція, яка користувалася попитом на ринку. Зазвичай нею був мед, віск, хутро, а також раби. Работоргівля тоді давала значні прибутки. Власне, Русь стала постачальником рабів на ринки тогочасної Європи й Сходу. Проте, щоб взяти мед, віск, хутро й рабів, треба було застосувати військову силу. Це не завжди давало належну віддачу, особливо, якщо доводилося здійснювати походи на значні відстані. До того ж місцеве населення нерідко чинило опір варягам, які збирали данину.

По-третє, така держава мала «розмите етнічне обличчя». У факторіях жили представники різних племен-етносів. Часто це були активні елементи, які відривалися від свого етнічного коріння, такі собі космополіти епохи Середньовіччя. Цих людей єднав «голий інтерес», нажива. Відсутність етнічної єдності, а, відповідно, й спільних світоглядних, передусім релігійних, уявлень робило таку державу нестійкою.

Під 6387-м роком (879 р. від Різдва Христового) в «Повісті минулих літ» є такий запис: «Помер Рюрик. Княжіння

своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий»¹⁰⁶. Запис цей викликає чимало запитань. Ким, наприклад, доводився Олег Рюрикові, що той довірив йому свого сина? Невже в Рюрика був лише один нащадок, до того ж малолітній? Адже він, згідно з літописним свідченням, княжив у Старій Ладозі й Новгороді близько 17 років. Тобто, здавалося, у нього було чимало часу, щоб одружитися й народити дітей. Щоправда, про сім'ю Рюрика літопис мовчить.

Та, певно, немає сенсу шукати відповідей на ці запитання. Літописний текст нам нічого не скаже. Мовчать також інші джерела. Звернемося краще до подальшої літописної розповіді, яка становить чималий інтерес. Отже, там читаємо:

¹⁰⁶ Літопис руський. С. 13.

Рюрик, малолітній Ігор й Олег. *Мініатюра з Радзивілівського літопису*

«Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідси рушив униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] удвох Аскольд і Дір княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і], сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що: «Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і від Ігоря-княжича. Прийдіть до рідні своїї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. А на тій могилі поставив [боярин] Ольга церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила – за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й

інші, що прозвалися руссю»¹⁰⁷.

Отже, маємо в цій оповіді розповідь про творення Русі Київської. Недаремно її завершальним акордом є слова Олега, що Київ тепер є матір'ю городів руських. Тобто, мовляв, центр Русі переноситься до Києва. Хоча не зовсім зрозуміло, яке ж місто раніше було матір'ю городів руських. Стара Ладога (Алдейгьюборг)? Чи Новгород? Проте ні одне, ні друге місто так не називаються.

Взагалі в цьому тексті, що не фраза, то запитання. Літописець нічого не говорить, чому Олег покинув насиджені місця на півночі й подався на незнаний йому південь, де його могли чекати небезпеки. Та ще й з малим князем Ігорем на руках.

Хто такі Аскольд і Дір? Який вони мали стосунок до княжого роду Рюрика? У літописі перед цим говориться, що вони були Рюрикові бояри.

І взагалі навіщо їх було вбивати? Судячи з «Повісті минулих літ», їхній злочин полягав у тому, що вони княжили в Києві, не будучи князівського роду.

Якщо ж Аскольд і Дір були злочинцями, то навіщо було влаштовувати їх поховання, до того ж, судячи з літопису, урочисте?

Дещо незрозуміло виглядає й військова хитрість Олега. Якщо з ним йшла велика кількість воїнів, то для чого було обманювати Аскольда й Діра, говорячи, що Олег і його

---

¹⁰⁷ Літопис руський. С. 13.

го супровід є купцями. А, може, насправді ніякого «множества воїв» не було? Може, була купецька валка з відповідною військовою охороною? Тому Олег і вдався до хитрощів, підступно убивши Аскольда й Діра. Складається враження, що була це війна між двома військово-торговими корпораціями без залучення великої кількості воїнів.

Хоча події могли розвиватися не зовсім так, як це нам подає літописна оповідь. Можливо, справді, Олег вів із собою багато воїнів. І він, використовуючи переважаючу силу, підкорив Київ, знищивши місцевих князів.

Нелогічні моменти оповіді про завоювання Олегом Києва можуть дати основу для найрізноманітніших домислів та інтерпретацій. Однак сказати, як то «було насправді», ми ніколи не зможемо.

І все ж цей текст, попри свою легендарність, дещо пояснює. Принаймні дає можливість зрозуміти, чому варяги, т. зв. «русь», вирішують покинути північ і податися в південному напрямку.

Торговий шлях, який йшов із Балтійського моря, а далі по Волзі на Схід і на якому лежала Стара Ладога (Алдейгьюборг), поступово почав втрачати своє значення. Відповідно, скорочувалися доходи варязької знаті, яка правила в цьому місті-факторії. Почався пошук нових доходних шляхів. Імовірно, з цим пов'язано те, що Рюрик, згідно з літописною оповіддю, покидає Стару Ладогу (Алдейгьюборг) й засновує нове місто-факторію – Новгород.

У X ст. шлях «із варяг у греки» справді став важливою торговою артерією. Основними центрами на ньому були Київ і Новгород. Перший орієнтувався на торгівлю з Візантією. І саме це було одним із головних чинників розквіту цього міста, перетворення його в «матір городів руських».

Щоправда, ця подія (заснування Новгорода) помітно зміщена в часі. Не могло це місто з'явитися в IX ст. Археологічні розкопки показали, що виникло воно не раніше кінця X – початку XI ст.¹⁰⁸ Саме тоді відбулося зміщення торгових шляхів на півночі Східної Європи: втрачав значення волзький шлях і ставав перспективним шлях дніпровський.

Новгород саме лежав на шляху, який із часом отримав назву «із варяг у греки». Цей шлях був спрямований на торгівлю з багатою Візантією, точніше – Константинополем, який саме тоді переживав підйом. Тому стає зрозумілим похід Олега на південь. Під час цього походу, згідно із літописним свідченням, Олег ніби підпорядковує Смоленськ і Любеч – дві важливі факторії на шляху «із варяг у греки». Проте його метою є Київ.

Ми не знаємо, чи насправді Олег назвав Київ «матір городів руських», чи це вже домислили літописців. Річ у тім, що «матір городів», власне міст, нагадує переклад із грецької терміну «митрополія». Та як би не було, але за часів Олега Київ став головним містом Русі.

---

¹⁰⁸ *Пріцак О.* Походження Русі. К., 2003. Т. II. С. 564.

Щодо Новгород, то він був зорієнтований на балтійську торгівлю, яка тоді поступалася торгівлі візантійській. Через те Новгород ніби опиняється на другому плані після Києва.

У «Повісті минулих літ» описується шлях «із варяг у греки». Мається на увазі опис подорожі апостола Андрія Первозванного. Перед розповіддю про цю подорож, власне, й ведеться мова про згаданий торговий шлях. «Коли ж поляни, – свідчить літопис, – жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варяг у Греки, а із Греків [у варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до [ріки] Ловаті, а по Ловаті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із того ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить в море Варязьке»¹⁰⁹. Інакше кажучи, описується Балто-Чорноморський простір, на якому утвердилася Руська держава. Свою подорожжю Андрій Первозваний ніби освячує ці терени. Особливим місцем святості стають гори над Дніпром, де з часом мав постати Київ.

Починався цей шлях, як можна зрозуміти з «Повісті минулих літ», із Константинополя. Далі йшов через Корсунь у Криму. Відповідно на цьому шляху були Київ та Новгород. Запитання: де він завершувався? Такою точкою мало би бути місто на балтійських берегах.

Омелян Пріцак спробував з'ясувати, де ж закінчувався шлях «із варяг у греки». Такою точкою він вважав Волін (Юмне) – велике торгове місто в гирлі Одри (Одера), яке

---

¹⁰⁹ Літопис руський. С. 3.

описав німецький середньовічний автор Адам Бременський (1050–1081/5). Останній відзначав, що Юмне – «жваве місце для зустрічі варварів та греків з далеких земель»¹¹⁰. Щоправда, в руських джерелах згадок про це місто немає. Нам видається, що, попри значення Воліна в балтійській торгівлі, це був не єдиний кінцевий пункт на шляху «із варяг у греки». Таких пунктів, з якими вів торгівлю Новгород, на берегах Балтики було декілька.

Чи правильна назва – шлях «із варяг у греки»? Адже головним осередком на цьому шляху був Константинополь? Тому, чи не краще було б назвати його шляхом «із греків у варяги»? Напевно, ні. Торгівці й воїни зі Скандинавії та Русі прямували до Константинополя. Це була їхня мета. Хтось там збирався здійснити вдалу торгову операцію, а хтось найнятися на службу до візантійського імператора. Тобто напрямок основного руху був вказаний правильно – «із варяг у греки».

---

¹¹⁰ *Пріцак О.* Походження Русі. К., 2003. Т. II. С. 883.

Пам'ятник Андрію Первозванному в Києві

Пам'ятник засновникам міста Києва

«Повість минулих літ», яка, імовірно, отримала кінцеву редакцію на початку XII ст., не розглядала, як це декому здається, Новгород і північ Русі як землі, де зародилася Русь чи Руська держава. Такою землею для літописця (і це зрозуміло!) є Київщина. Недаремно він у своєму гранд-наративі перед тим, як описати закликання варягів, говорить про заснування Києва трьома братами, Києм, Щеком і Хоривом, а також їхньою сестрою Либіддю. Тож спеціально підкреслює, що всі вони походили з полян й були «мужами мудрими й

тямущими». Літописець, як уже говорилося, спеціально вказував: Кий був князем і навіть ходив на ромейського (візантійського) цесаря, щоправда, не відомо, на якого саме. Окрім того, Кий заснував місто Києвець на Дунаї¹¹¹. І це показово. Адже на Дунаї жили слов'яни.

Звичайно, наведені в літописі розповіді про Кия є легендами, в яких важко виділити «зерно правди». Проте цікаво розглянути, як за допомогою цієї легенди провадиться ідеологія твору. У цьому сенсі слід порівняти Рюрика з Києм.

Враховуючи літописні дані й деякі додаткові джерела, можемо припустити, що в середині IX ст. в Києві й Київській землі сформувався державний організм, який не поступався, а то й, можливо, був кращим, ніж варязька держава на півночі Русі.

Рюрик, як і Кий, діє з двома братами (трійця братів – це фольклорний символ). Кий зі своїми кривняками у «Повісті минулих літ» постає як засновник Києва. Рюрик же з братами приходить на готове в Ладогу, Біле озеро та Ізборськ. Лише з часом цей варяг засновує Новгород.

Про діяння Рюрика ми практично нічого не можемо довідатися. Якимись подвигами він не уславився. Інша справа – Кий. Цей князь іде в похід на Візантійську імперію, засновує ще одне місто на Дунаї.

Загалом порівняння Кия і Рюрика не на користь останнього.

---

¹¹¹ Літопис руський. С. 4–6.

Історія полян, Київської землі, подається таким чином. Мовляв, їх утискували деревляни, тому вони сиділи в лісах і на горах. Тоді, як уже говорилося, з них захотіли брати данину хозари. Поляни дали данину мечем. Після цього старці хозарські сказали, що недобра це данина, а поляни з часом будуть брати данину і з хозар, і з інших народів. І в майбутньому це збулося¹¹².

Це легенда. Проте легенда красива. Поляни не закликають до себе правити чужих князів, гідно поступають із хозарами, які хочуть їх обкласти даниною. Вони виглядають краще як порівнювати з мешканцями Словенської землі, які закликали до себе Рюрика та його братів.

Зрештою, як відзначалося, літописець фіксує під 852 роком (за десять років перед закликанням варяг!) похід Русі на Царгород¹¹³.

З «Повісті минулих літ» можна зрозуміти, що 852 рік був для Русі більш важливою датою, ніж рік, коли закликали варягів. Адже, по-перше, тоді, як зазначає літопис, наша земля почала іменуватися Руською. А коли країна отримує назву, це можна трактувати як початок політичної ідентифікації й, відповідно, існування державного організму. Також із «Повісті минулих літ» стає відомо, що саме тоді Русь, осередком якої була Київщина, здійснила великий військовий похід на Візантію. Для такої широкомасштабної акції потрібна

---

¹¹² Там само. С. 10–11.

¹¹³ Там само. С. 11.

була відповідна організація та існування хоча б елементарних державних структур.

Як свідчать візантійські джерела, тоді відбулося перше, так зване Фотієве, хрещення Русі¹¹⁴. А для такого хрещення потрібен був елементарний рівень державної організації.

«Повість минулих літ» дає певні натяки щодо формування Києво-Руської держави. Там розповідається про те, що в Рюрика були «бояри» Аскольд і Дір. «І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, – читаємо в літописі під 6390-м роком (862 р. від Різдва Христового), – і рушили обидва по Дніпру. Ідучи повз, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони [тамтешні жителі] сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею»¹¹⁵.

У цьому повідомленні є суперечність. Адже літописець перед тим писав, що ще за десять років до того існувала Руська земля і тоді Русь ходила війною на Царгород. Тепер виявляється, що поляни, власне Русь, платили данину хозарам. І лише варяги Аскольд і Дір їх увільнили від хозарської неволі.

Не будемо розбиратися в цих суперечностях. Укладаючи

---

¹¹⁴ Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. М., 1988. С. 77–90.

¹¹⁵ Літопис руський. С. 12.

«Повість минулих літ», літописець (чи літописці?) використовували різні уривки, які не завжди поєднувалися між собою. Не завжди їм вдавалося витворити на основі наявного літописного матеріалу «одну ідейну лінію». Це, зокрема, простежується в оповідях, коли йдеться про початок Русі.

Нині чимало дослідників вважає, що до приходу в Київ варяга Олега тут існувала місцева династія (можливо, також варязького походження). Представниками цієї династії, власне, були Аскольд і Дір.

Загалом, на нашу думку, зародження державних інституцій на Київщині відбувалося приблизно таким чином. Ця територія, так принаймні впливає із «Повісті минулих літ», опинилася в сфері впливу Хозарського каганату. Жителі Київщини платили хозарам данину, а місто Київ було торговою факторією на околицях цієї держави. Каганат мав вплив на державотворчі процеси на Київській землі – він міг бути, як уже говорилося, зразком для формування певних державних інституцій.

Цілком імовірно, що внаслідок ослаблення Хозарського каганату на його околиці, в Полянській землі (Київщині), сформувалося своє державне утворення. Його теж можна розглядати як військово-торгову корпорацію, до складу якої належали активні представники різних етносів.

Зрештою, навіть «Повість минулих літ» вказує на поліетнічність Русі як державно-політичного об'єднання¹¹⁶. Проте

---

¹¹⁶ Там само. С. 6.

в кінцевому підсумку перемогли слов'янські елементи і, відповідно, Русь отримала слов'янське обличчя.

«Повість минулих літ» розглядає полян як слов'янське плем'я. Щоправда, кидається в очі те, що літописець протиставляє його іншим слов'янським племенам, що живуть поряд із ним. Він намагається ідеалізувати полян, говорить про їхні добрі звичаї, хоробрість, розумність тощо¹¹⁷. Власне, вони постають як елітарне плем'я.

Ймовірно, у Києві формувалася своя військово-торгова еліта, яка з часом почала користуватися назвою «Русь». Щодо походження цієї назви, то до сьогодення ведуться дискусії. Є прибічники як скандинавської, так і слов'янської версій її походження. І все ж більш переконливо виглядає скандинавська версія. Поготів, що вона підтверджується «Повістю минулих літ». Спочатку термін «Русь», схоже, використовувався варягами, які прийшли на північ Східної Європи. Це був своєрідний етнонім, яким позначали правлячу варязьку еліту. Під останньою, як уже говорилося, могли розуміти не лише представників скандинавських, а й слов'янських етносів. З часом цей етнонім почав набирати політичного характеру – під «Руссю» почали розуміти державно-політичне об'єднання, яке поширювалося на певну територію. Осереддя цієї державно-політичної землі стає Полянська земля з її столичним Києвом. Не даремно останній іменується «матір'ю городів руських». Тобто це столич-

---

¹¹⁷ Літопис руський. С. 4–5, 8, 10–11.

ний град, від якого залежать інші гради, що розкидані в різних землях і контролюють певні території.

Ця елітарна, власне, державно-політична Русь орієнтувалася на заможну Візантією. Звідси грандіозні походи на цю імперію, які здійснювали Аскольд і Дір. Візантія, зі свого боку, змушена була шукати порозуміння з молодого державою, що постала у Подніпров'ї. Звідси хрещення русів за часів константинопольського патріарха Фотія.

Однак динамічний розвиток новопосталої держави був перерваний. І зроблено це, судячи з усього, було князем Олегом. Про діяння останнього чимало говориться в «Повісті минулих літ». Розповідається, зокрема, про його грандіозні походи на Царгород, укладення ним договорів із візантійцями тощо. Наскільки ця інформація правдива, можна дискутувати. Однак вона не з'явилася на порожньому місці й відбиває певні реалії.

Вбивство Аскольда і Діра Олегом. *Мініатюра з Радзивілівського літопису*

Прихід Олега в Київ – це був радше регрес, а не прогрес у творенні Руської держави. Варяги не могли запропонувати більш розвинуті суспільні й політичні відносини. Їм довелося чимало переймати від попередніх київських князів. Також варяги не захотіли приймати християнства й продовжували сповідувати традиційні для них вірування.

Схоже, вартим довіри є те, що Олег зумів убити київських правителів Аскольда й Діра й оволодіти Києвом. Яка була в цьому потреба? Уже говорилося, що в другій половині IX ст. занепадає торговий шлях із Балтійського моря через Волгу до мусульманських країн Сходу. Більш перспективним стає шлях із Балтики на Візантію («із варяг у греки»). Київ був одним із головних опорних пунктів на цьому шляху. Тому

для варягів важливо було взяти це місто під свій контроль. До того ж багатство міста, його зв'язок із відносно близькими візантійськими землями робило його центральним у балто-чорноморській торгівлі.

Оволодіти Києвом варягам із півночі було проблематично. Якщо Аскольд і Дір могли організовувати масштабні походи на Візантію, то вони мали чимало війська. Завоювати місто, вступивши з ними у відкритий бій, було складно. Певно, в Олега не було достатньо сил, щоб це зробити. Тому він вдався до хитрощів. І саме завдячуючи їм, убив Аскольда й Діра, заволодівши Києвом. Принаймні таке можна стверджувати, проаналізувавши літописну оповідь.

Не виключено, що в захопленні Олегом Києва міг відіграти не останню роль релігійно-ідеологічний чинник. Аскольд і Дір, прийнявши християнство з Візантії, могли налаштувати проти себе значну частину варяг-дружинників, які воліли дотримуватися старих традиційних вірувань. Тому вони не чинили опору язичнику Олегу, якого вважали своїм, а то й навіть могли допомагати йому в захопленні Києва.

Напевно, «держава Аскольда й Діра» могла б зберегтися. І розвивалася б вона дещо інакше, ніж «держава Олега» та його наступників. Ця держава, напевно, була б зорієнтована в південному напрямку. І велику б увагу приділила витісненню свого головного конкурента – Хозарського каганату. Власне кажучи, ці тенденції були присутні й для «держави Олега». Однак для цього правителя важливим став також

північний напрямок. Руська держава почала формуватися на шляху «із варяг у греки».

Держава, створена князем Олегом та його соратниками на місці колишньої «держави Аскольда і Діра», загалом нагадувала нормандські військово-торгові корпорації. Однак у ній все більш значущим ставав збір данини з підкореного Руссю населення. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй книзі «Про управління імперією» так описує це явище: «Зимовий же й суворий спосіб життя тих так росів такий. Коли прийде місяць листопад, одразу ж їхні архонти виходять з усіма росами з Кіава й вирушають у полюддя, котре іменується «кружінням», а саме: у Славонії вервіанів, другувитів, кривичів, севеїв та інших слов'ян, котрі є пактіонами (данниками – прим. автора) росів. Годуючись так протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, повертаються до Кіава. Потім же, як було мовлено, узявши свої моноксили, вони споряджають їх і вирушають до Романії (Візантії – прим. автора)»¹¹⁸. Звичайно, така діяльність руських князів була зорієнтована на «грабіжницьку економіку». Проте, з іншого боку, вона призвела до освоєння активними елементами територій, утягування їх (хай навіть насильницьким шляхом) у торгівлю, що мала «глобальний характер». Так відбувалося творення Руської держави – «кров'ю й залізом».

Дещо про це творення оповідає «Повість минулих літ».

---

¹¹⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1991. С. 51.

Указується, що на початках свого княжіння в Києві, у 883–885 рр., Олег воював проти деревлян «і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці»¹¹⁹. До речі, тоді хутро цінувалося високо. Далі йдеться про те, що він воював із сіверянами, наклавши на них легку данину й наказавши не давати їм данини хозарам¹²⁰. Перед тим сіверяни були під владою хозар. Приблизно те саме сталося з радимичами, які теж були хозарськими данниками. Олег відпровадив до них послів, наказавши платити йому данину, а не хозарам¹²¹. Воював цей князь з уличами й тиверцями, але не зміг їх підкорити¹²².

Який вигляд мала «держава Олега»? Судячи з літописних свідчень, він продовжував панувати над північними землями Східної Європи. Під його рукою спочатку були варяги, чудь, словени, меря, весь і кривичі¹²³. Проте, схоже, він втратив інтерес до цих земель. Не даремно ж його столицею стає Київ на півдні, який він назвав «матір'ю городів руських». Олег намагається підкорити слов'янські племена навколо цього міста. Це йому вдається зробити з полянами й сіверянами, які проживали переважно в межах сучасної Північної України, а також радимичами – племені, яке займало

---

¹¹⁹ Літопис руський. – С. 13.

¹²⁰ Там само. С. 13–14.

¹²¹ Там само. С. 14.

¹²² Там само.

¹²³ Там само. С. 13.

південно-східні терени сучасної Білорусі.

Однак Олег не підкорив уличів, які жили в пониззі Дніпра, й тиверців, які займали землі між Дністром, Прутом і Дунаєм. Підкорення цих племен давало б кращі можливості контролювати частину шляху «із варяг у греки» на південь від Києва. Не перебували під владою Олега й слов'янські племена, які жили на Заході України. Та все ж із ними варязький князь, ймовірно, знаходив спільну мову.

Про це свідчить запис у «Повісті минулих літ» під 6415-м (907 р. від Різдва Христового) роком. Там йдеться про те, що князь Олег організував грандіозний похід на Константинополь. Й перелічуються представники народів, які були у його війську. Окрім варягів, словен, чуді, кривичів, мері, полян, сіверян, деревлян та радимичів, які входили до складу «держави Олега», згадуються також хорвати, дуліби й тиверці¹²⁴. Останні, ймовірно, стали союзниками руського князя в цьому поході, сподіваючись на поживу.

Населення Русі було не лише багатоетнічне, а й дотримувалося різних вірувань. Переважали дохристиянські язичницькі вірування. Проте й вони не були єдиними. Принаймні серед язичників можна виділити людей, які дотримувалися давніх слов'янських і скандинавських вірувань. Водночас набувало поширення християнство, про що, зокрема, засвідчив договір князя Ігоря з візантіянами.

---

¹²⁴ Там само. С. 16.

Того ж ніби 907 р. Олег уклав із цесарями (імператорами) Леоном і Олександром договір, за яким візантійці мали сплатити Русі данину, а також надати певні пільги руським купцям. Також у літописі є договори між русами й візантійцями 912¹²⁵ і 945¹²⁶ років. Останній укладав уже князь Ігор. Щодо згаданих договорів, то існують певні сумніви в їхній автентичності. Не вдаючись до їхнього детального аналізу, усе ж відзначимо кілька моментів.

По-перше, представниками князів Олега й Ігоря на переговорах є переважно люди зі скандинавськими іменами – Карл, Фарлоф, Рулав, Руальд, Карн, Вуефаст, Іскусев тощо. Переважно такі самі імена і в купців, які згадуються в договорі 945 р. Лише в останньому серед послів й купців з'являються поодинокі слов'янські імена. Так само скандинавськими були імена князів Олега й Ігоря. Те саме стосується й княгині Ольги. Тобто є всі підстави твердити, що еліта «держави Олега» була переважно скандинавського походження.

По-друге, в цих договорах і в супутній інформації про них загалом окреслюються межі тодішньої Русі. Так, у договорі 907 р. згадуються основні руські городи (міста). Це Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов та Любеч. У договорі 945 р. фігурують лише Київ, Чернігів та Переяслав. Тобто бачимо, що Русь, основні її городи зосереджувалися переважно на півдні, у межах сучасної України.

---

¹²⁵ Там само. С. 18.

¹²⁶ Там само. С. 26–29.

Уже говорилося, представники яких етносів були залучені до походів на Константинополь. Це, власне, Русь та її союзники. Ведучи мову про похід Ігоря 944 р., літописець зазначає, що він залучив варягів, русів, полян, словен, кривичів, тиверців. До того ж, найнявши ще печенігів¹²⁷. Тобто за часів правління Олега й Ігоря відбулося певне переформатування Русі в його південному напрямку. Як бачимо, у поході князя Ігоря не згадані фінські етноси. Чи випадково? А руси фігурують як окремий етнос. Вони відокремлюються як від варягів, так і від полян. Тобто руси, судячи з усього, уже сформувалися як елітарний прошарок, який, фактично, давав своє ім'я новопосталій державі. Русь же загалом поставала як конгломерат етносів і субетносів, переважно слов'янських. Хоча еліта слов'янською не була. Також спостерігалася тенденція порозуміння з народами, які кочували в степах України. Так, князь Ігор залучив до походу на Візантію печенігів. А князь Олег зумів порозумітися з мадярами, які теж певний час кочували українськими теренами.

Звичайно, процес творення нової держави мав насильницький характер. І це викликало опір. Князь Ігор, який заступив Олега на князівському престолі, трагічно загинув. Убивство Ігоря деревлянами, які стали данниками русів, описує «Повість минулих літ»:

«Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Піді-но, княже, з нами

---

¹²⁷ Літопис руський. С. 25.

по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні»¹²⁸.

Із цієї розповіді стає зрозумілим, як функціонувало полюддя. Київський князь, підпорядкувавши певні племена, збирав із них данину. Звичайно, можливим це було тоді, коли він мав при собі достатню кількість професійних воїнів-дружинників. Були певні домовленості щодо розміру данини

---

¹²⁸ Літопис руський. С. 30.

між київським князем і представниками місцевих еліт. Хоча ці розміри чітко не обумовлювалися. Не дивно, що київські князі вдавалися до зловживань. Імовірно, Ігор перейшов межу під час збору данини, що викликало невдоволення деревлян, які повстали. Повстання виявилось успішним через те, що Ігор не мав при собі достатньої кількості воїнів.

Η ΑΓΙΑ
Η ΜΕΓΑΛΗ

ΕΛΓΑ
ΑΡΧΟΝΤΙΣΣΑ
ΡΩΣΙΑΣ

Дружина Ігоря, Ольга, спираючись на військо свого загиблого чоловіка, зуміла придушити деревлянське повстання. Такі діяння Ольги були викликані не лише тим, що вона хотіла помститися за смерть свого чоловіка (хоча і це теж варто брати до уваги). Не менш важливим було те, що деревлянське повстання могло призвести до втрати київськими русами значних теренів, які платили їм данину. Зрештою, незалеження деревлян могло б викликати ланцюгову реакцію. Інші племена теж би захотіли вийти з підпорядкування Києву.

Ольга та її оточення усвідомлювали цю загрозу. Тому княгиня змушена була «наводити порядок». Як пише «Повість минулих літ», вона встановила погости (певно, під цим терміном малися на увазі військово-адміністративні осередки) для збору данини, а також «ловища» і «знаки»¹²⁹. Дослідники часто трактують таку діяльність Ольги як реформи. Однак останні не варто переоцінювати.

З приводу цього можна погодитися з такими міркуваннями Олексія й Петра Толочків: «Що ж до економічної суті «реформ» Ольги, то, попри їх певну революційність, вони були продовженням і розвитком усе тієї ж «військово-торгівельної корпорації», якою була Київська держава й раніше. Ольга все ще зорієнтована на збирання данини зі східнослов'янських племен і на збут її до Константинополя. Справед-

---

¹²⁹ Там само. С. 35.

ливість сказаного підтверджує той факт, що, упорядкувавши данинні справи, Ольга, подібно до своїх попередників на київському столі, вирушає до Константинополя»¹³⁰.

Ще одним важливим моментом у державотворчій діяльності княгині Ольги варто вважати прийняття нею християнства. Певно, літописна оповідь про те, що її хрестив сам візантійський імператор і навіть пропонував взяти з нею шлюб, є лише гарною легендою, яка мала на меті показати значущість княгині. Адже правитель Візантії ніби сказав їй: «Достойна ти еси царствувати в городі сьому з нами»¹³¹. Тобто руська еліта, представником якої була Ольга, піднімалася до рівня імперських правителів.

Однак немає підстав заперечувати те, що Ольга прийняла християнство. І, насправді, не так важливо, де це сталося: у Константинополі чи в Києві, де на той час уже були християни і мали свій храм. Не так важливо й те, чи княгиня виключно орієнтувалася на Візантію, чи шукала контакти з християнським Заходом (існує й така версія)¹³². Зрештою, у X ст., попри існування певних відмінностей, християнство Візантії та римське християнство не були розділені.

Прийняття християнства руською княгинею мало кілька

---

¹³⁰ Толочко О. П., Толочко П. П., Київська Русь. К., 1998. С. 81.

¹³¹ Літопис руський. С. 35.

¹³² Про це див.: Голубинский Е. Е. История русской церкви. М., 1901. Т. 1. Ч. 1. С. 103; Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. Проблемы истории международных отношений. Ленинград, 1972. С. 283–286.

важливих аспектів.

По-перше, цим актом княгиня ніби долучала Русь до кола християнських народів, до великого «християнського простору», який домінував у Європі й мав помітний вплив на теренах Азії. Приймаючи християнство, Ольга могла більш легко налагоджувати дипломатичні стосунки з християнськими країнами, отримувати від їх правителів певні преференції.

По-друге, прийняття християнства, окрім зовнішньополітичного аспекту, також мало аспект внутрішньополітичний. Як уже говорилося, початково Русь, будучи військово-торговою корпорацією, формувалася на основі різних етнічних елементів: слов'янських, нормандських, угро-фінських, тюркських, інших. Унаслідок цього виник такий собі «інтернаціонал», де представники різних етносів дотримувалися різних традицій, зокрема культурних та релігійних. Питання стояло, щоб ці традиції «переплавити», створити щось одне. Щоб це відбулося, необхідно було витворити один символічний світ. У ті часи такий світ формували переважно релігійні системи. Християнство для різноетнічної Русі було загалом новою релігією (хоча якась частина русів, контактуючи з візантійцями, стали християнами). Маючи високий авторитет у світі, а також значну культурну традицію, християнська релігія якраз і могла зробити Русь єдиною. Саме завдяки християнській церкві забезпечувалася ця єдність за часів правління Володимира Святославича, особливо Яро-

слава Мудрого, а також інших можновладців Русі.

Правління наступника княгині Ольги, Святослава Ігоровича, виглядає як «крок назад». Взагалі є багато неясних моментів щодо того, коли народився Святослав, чи були в нього брати й сестри, чому княгиня Ольга довго не допускала його до правління державою тощо. З приводу цього є різні здогади.

Княжіння Святослава можна розглядати як протилежність до правління Ольги.

Літопис вказує, що Святослав відмовився приймати християнство, хоча на цьому наполягала його мати. Він хотів проводити свою політику, відмінну від політики своєї родини.

Проте це несприйняття стосувалося не лише ідеологічної сфери. Святославу не сиділося в Києві. Літопис представляє його як князя-войовника, що постійно знаходився в походах.

Тут Святослав поводив себе як глава військово-торгівельної корпорації. Він не був міцно прив'язаний до якогось одного місця, а шукав для себе й для своїх воїнів такого осередку, де би була можливість максимально збагачуватися. У цьому нічого нового немає. Як уже говорилося, варяги, які контролювали Стару Ладугу, з часом втратили інтерес до цієї факторії й почали шукати більш вигідне місце на шляху «із варяг у греки». Приблизно те саме робив Святослав, шукаючи більш доходних шляхів.

Спочатку він хотів знайти своє «місце під сонцем» у схід-

ному напрямку. З цим пов'язані походи князя на Хозарський каганат. Ці походи мали на меті встановити контроль за волзьким торговим шляхом. Звідси похід Святослава на в'ятичів, що проживали у верхів'ях Оки й середній течії цієї річки, а також розгром Хозарського каганату, якому ці самі в'ятичі платили данину¹³³.

Похід цього князя в Хозарію, як уже говорилося, мав на меті не завоювання, а здобич, грабунок. Тому наступники Святослава на київському престолі теж воювали з Хозарським каганатом.

---

¹³³ Літопис руський. С. 38.

Пам'ятник князю Святославу. *СтаріПетрівці Київщина*

З часом Святослав зосередив свою увагу на більш перспективному Дунайському басейні. У рік 6475-й (967 р. від

Різдва Христового), читаємо в «Повісті минулих літ»: «Русив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, княжуючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи данину з греків»¹³⁴.

Святослав заявляв, що йому «не любо» в Києві жити і що хоче він княжити в Переяславці на Дунаї, бо це є середина його землі. Проте цікаво подивитися, як цей князь-войовник трактував цю «серединність». «Адже там, – говорив він, маючи на увазі свою нову столицю Переяславець, – усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – срібло й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь»¹³⁵. Окрім того, як говорилося вище, цей князь, сидючи на Дунаї, збирався збирати ще й данину з греків, тобто з Ромейської (Візантійської) імперії.

Як оцінити такі діяння Святослава? Власне кажучи, він відмовився від «проєкту Русі», який реалізовувався на шляху «із варяг у греки». Після смерті Ольги, як свідчить «Повість минулих літ», цей князь посадив у Києві Ярополка, а в деревлянах – Олега¹³⁶. Отже, тодішня Русь охоплювала незначну територію: Полянську землю, власне Київщину, а також підпорядковану їй землю Деревлянську. Певно, деякі племена (сіверяни, радимичі, в'ятичі) платили київському

---

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само. С. 39.

¹³⁶ Літопис руський. С. 40.

князю данину, зберігаючи відносно незалежність. Щоправда, Київ ще контролював віддалені факторії на півночі. Ці терени були для руських князів малоцікавими. Туди, у Новгород, Святослав віддає на княжіння свого позашлюбного сина Володимира, «робичича», який, зрозуміло, мав статус нижчий у князівському роді, ніж його брати¹³⁷.

Святослав руйнував основи попередньої Русі, можливість побудови держави на шляху «із варяг у греки», створюючи свою Дунайську імперію. Однак цей проєкт, який був небезпечний для Візантії, князь так і не встиг розгорнути. Цьому завадила його поразка у війні з Візантійською імперією, а потім смерть від рук печенігів, яких, імовірно, напоумили зробити це візантійці.

З уривку «Повісті минулих літ», де йдеться про розподіл Святославом княжих столів для синів, стає зрозуміло, що цей князь перетворював Русь у периферію своєї держави. Ця держава, і далі залишаючись переважно військово-торговою корпорацією, отримувала новий центр на Дунаї.

Державний проєкт Святослава видається не таким вже й безперспективним. За бажанням його можна вважати однією з втрачених можливостей слов'янства. Державу на Дунаї у середньовічний період будували болгари. Однак візантійці зробили чимало для того, щоб ця держава так і не стала сильною. Власне, Святослав і воював із Болгарським царством.

---

¹³⁷ Там само. С. 40–41.

Після падіння Візантії Дунайський басейн під свій контроль спробували взяти турки-османи, що їм на певний час вдалося. У ранньомодерні часи проєкт Дунайської імперії реалізували, проте не слов'яни, а ... німці, витіснивши з цього регіону турків. Мається на увазі імперія Габсбургів. Значну частину мешканців цієї імперії становили слов'яни. До того ж немало підданих Габсбургів походило з германізованого й мадяризованого слов'янського населення. Проте панівними елітами тут переважно були люди, які ідентифікували себе як німців та угорців. Вони здійснювали політику германізації та мадяризації слов'ян імперії. Це, зі свого боку, породжувало опір. Тому в ХІХ ст., у період націоналізму та «національних відроджень», у Австрійській імперії зародився рух слов'янофілів, який підняв на щит ідею розвитку слов'янських народів та їхньої єдності.

Після трагічної смерті Святослава його дунайський імперський проєкт був «закритий» київськими можновладцями. Настав час для «руського проєкту». Його початок припав на час князювання Володимира Святославича. Тоді відбулася трансформація військово-торгової корпорації в територіальне утворення з певними державними інституціями. Власне, початки цього процесу можна спостерігати ще за часів князювання Олега.

Не будемо детально звертати увагу на прихід до влади в Києві Володимира і на його діяльність у «матері городів руських». Відзначимо лише головні тенденції. Як уже зазна-

чалоя, батько послав його княжити у віддалений Новгород, що не вважалося престижним для князівського сина.

Після смерті Святослава 972 р. починається боротьба між його нащадками за владу на Русі. Переможцем на певний час стає Ярополк, якого батько посадив княжити у столичному Києві. Ярополк вбиває свого брата Олега. Далі маємо його розбірки з Володимиром: «Коли ж почув це Володимир у Новгороді, що Ярополк убив Олега, то, убоявшись, утік він за море. А Ярополк посадив посадників своїх у Новгороді і володів один у Русі»¹³⁸.

Ярополку вдалося відносно легко оволодіти повнотою влади на Русі. Однак у цю боротьбу включився варязький чинник. Володимир у вдалося домовитися з варягами, щоб ті надали йому військову допомогу. Починається міжусобна боротьба між братами, яка тривала з 977 по 979 рр. Маючи під рукою варязьке військо, Володимир вигнав із Новгорода Ярополкового посадника.

На шляху «із варяг у греки» він захоплює Полоцьк, де вбиває князя Рогволода і його синів. Бере собі за дружину дочку полоцького князя Рогніду. Хоча остання не хоче віддатися за «робичича» Володимира, бажаючи вийти заміж за київського князя Ярополка¹³⁹. Володимир же, беручи в жони (хай і насильно!) Рогніду, ніби підтверджує свій аристократичний статус. Він одружується з князівною, попри своє

---

¹³⁸ Літопис руський. С. 45.

¹³⁹ Там само.

«рабське походження».

Далі Володимир захоплює з допомогою свого війська, в якому важливу роль відігравали варяги, Київ, убиває брата Ярополка й стає одноосібним правителем Русі.

Проте в нього виникає проблема з варягами. Прибувши з Володимиром у Київ, найманці, вважаючи себе господарями становища, почали вимагати грошей¹⁴⁰.

З літопису випливає: Володимир не лише не заплатив варягам, але й вирішив їх делікатно позбутися, відпровадивши у Візантію на службу до імператора. Щоправда, Володимир усе таки вибрав серед варягів «мужів добрих, і тямущих, і хоробрих», роздавши їм міста. У «Повісті минулих літ» не вказується, що це за міста. Проте з повідомлення можна зрозуміти, що Володимир намагався створити територіальну державу. Це був важливий крок у державотворенні. І в цьому державотворенні, як уже говорилося, помітну роль відігравали скандинавські елементи. Хоча почав набирати силу «слов'янський первень».

Русь із центром у Києві (особливо на її початках) була не зовсім слов'янською державою. Її столиця та великі міста були поліетнічними. Як поліетнічною була й руська еліта, в якій помітне місце займали варязькі елементи. Тому варто погодитися з думкою Михайла Брайчевського, що «в плані етнічному Русь становила єдність не абсолютну, а дуже від-

---

¹⁴⁰ Там само. С. 46–47.

носну»¹⁴¹.

Проте у цій «відносності» слов'янські елементи виявилися сильнішими. Цікаво, що представники руської еліти, маючи на початках нормандські імена (Рюрик, Олег, Ігор, Ольга і т. д.) раптом змінюють їх на слов'янські. «Першим слов'янином» на київському столі став Святослав. Його ім'я типово слов'янське. Своїм синам він переважно дає (що показово!) теж слов'янські імена – Ярополк, Володимир. Лише одному сину, Олегу Деревлянському, дається ім'я варязьке¹⁴². Володимир також своїм синам дає в основному слов'янські імена – Вишеслав, Ізяслав, Святополк, Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Станіслав, Позвізд, Судислав¹⁴³. Те саме стосується Ярослава Мудрого та його наступників на київському столі. І це при тому, що руські князі після Володимира були християнами й мали імена, що давалися їм при хрещенні. Проте вони широко використовували не християнські, а слов'янські імена. Присвоєння ж імен – це показник етнічної (й не лише етнічної!) ідентифікації. Отже, руські князі переважно вважали себе слов'янами.

Взагалі дивно виглядає зміна імен у «династії Рюриковичів». Починаючи зі Святослава, як уже відзначалося, князі раптом (!) починають брати слов'янські імена, маргіналізуючи імена скандинавські. Мимоволі напрошується думка, чи

---

¹⁴¹ Брайтчевський М. Вибрані твори. К., 1999. С. 356.

¹⁴² Літопис руський. С. 40.

¹⁴³ Літопис руський. С. 67.

не відбулася після смерті Ігоря «слов'янська революція», коли на зміну варязької династії прийшла династія слов'янська. Зокрема, про таку «революцію» вів мову Лев Гумільов.

У «Повісті минулих літ» прочитується певна інформація про цю подію. Наприклад, дивно виглядає прихід до влади Святослава. 6453 року (945 р. від Різдва Христового), коли вбитий був князь Ігор, згідно з повідомленням «Повісті минулих літ», Святослав був ще малим. Хоча він уже міг сидіти на коні і навіть спробував кинути списа¹⁴⁴. Принаймні тоді йому було хоча б років шість-сім. Під 6463 роком (955 р. від Різдва Христового) у літописі розповідається про хрещення Ольги. Після розлогої оповіді про цю подію зустрічаємо такі слова: «...молилась вона за сина і за людей у всі дні і ночі, вирощуючи сина свого до змужніння його і до повноліття його»¹⁴⁵. На той час Святославу було близько п'ятнадцяти – шістнадцяти років. За часів Русі деякі князі в такому віці вже займали престоли. Проте тут, як бачимо, Святослав ще «не змужнів». Державою продовжувала управляти Ольга, що в ті часи взагалі виглядало дивно. Принаймні в історії Русі не зустрічаємо випадків, коли на київському престолі опинялася жінка.

За версією «Повісті минулих літ», Святослав «вирос і змужнів» аж 6472 року (964 р. від Різдва Христового). Тоді йому було близько двадцяти п'яти років, а то й більше. Тоб-

---

¹⁴⁴ Там само. С. 34.

¹⁴⁵ Там само. С. 38.

то був достатньо дорослою людиною. За шість років, 6478-го (670 р. від Різдва Христового) він уже ніби роздавав престולי своїм доросли синам¹⁴⁶. Виникає закономірне запитання: чому Ольга так довго не давала княжити Святославу? Існує версія, що Святослав прийшов до влади в результаті перевороту, здійсненого його прибічниками, які усунули владолюбну Ольгу від керма управління Руссю¹⁴⁷. Проте чи насправді так було?

Звичайно, усі ці незрозумілі речі щодо стосунків Святослава й Ольги можна якось пояснити заплутаністю хронології літопису, а також «політичною психологією» (мовляв, Ольга не хотіла віддавати владу). Проте, як тоді пояснити слов'янське ім'я Святослава? Адже його батько (якщо він справді був батьком!) Ігор належав до варягів. Ольга теж, судячи з усього, мала варязьке походження. І один, і друга носили нормандські імена. Проте чому батьки-варяги дають своєму сину слов'янське ім'я?

А, може, насправді Святослав не був сином Ігоря? Може, після його трагічної кончини Ольга вийшла заміж за якогось місцевого слов'янського князя, який і перебрав владу в «матері городів руських»? Бо ж не даремно «Повість минулих літ» пише про сватання до княгині Ольги заможних та на-

---

¹⁴⁶ Там само. С. 40.

¹⁴⁷ *Королев А. С.* История международных отношений на Руси в 40–70-е годы X века. М., 2000. С. 151–173.

ділених владою женихів – і деревлянського князя Мала¹⁴⁸, і навіть візантійського імператора¹⁴⁹. Від цього невідомого слов'янського князя й народився в Ольги Святослав. Таким чином відбулася в Києві «слов'янська революція».

Так, ця версія багатьом здаватиметься фантастичною. Проте вона багато що пояснює: і незрозумілі речі з хронологією, коли йдеться про Ольгу та Святослава, і те, що княжича довго не допускали до влади, і його слов'янське ім'я, і нарешті те, що Святослав не хотів сидіти в Києві, а прагнув розбудувати слов'янську імперію на Дунаї.

Та все ж «революція» відбулася. Києво-руська еліта відмовилася від «варязького первородства» й слов'янізувалася. Відповідно, Русь ставала слов'янською державою. В основному це відбулося за правління Володимира та Ярослава Мудрого, коли йшла культурна «цементация» Русі на слов'янській основі.

Щоправда, залишається запитання: чому літописець приховав справжнє ім'я Святославового батька? Певно, ходило про те, щоб представити цього князя як легітимного наступника, який походив із роду варязьких конунгів. Можливо, це була варязька реакція на «слов'янську революцію».

Проте давайте повернемося до Володимира Святославовича. У розповіді «Повісті минулих літ» про цього князя чимало міфології. Літописне життє князя подавалося в кон-

---

¹⁴⁸ Літопис руський. С. 31

¹⁴⁹ Там само. С. 35.

тексті християнського моралізаторства.

Коли Володимир дотримувався язичницьких вірувань, автор подає його як грішника. Він не лише встановлює кумирів, тобто язичницький ідолів, біля свого двора теремного. Володимир також чинить убивства, здійснює насильства. До того ж він ще й «ненаситний на блуд»¹⁵⁰. Проте щойно він приймає християнство, як усе змінюється. Цей князь із грішника стає праведником. Значна частина оповіді про Володимира в «Повісті минулих літ» – це переважно розповіді, як він вибирав християнство.

Однак спробуємо дистанціюватися від цього всього й знайти інформацію про те, що робив Володимир як князь – правитель Русі. Однією з перших його справ було те, що він поставив Добриню, свого вуй, посадником у Новгороді¹⁵¹. Це місто для князя, певно, мало немале значення. Тут він княжив певний період, звідси розпочав похід на «матір городів руських». Проте не лише такі «сентиментальні моменти» були важливі для Володимира. Новгород став важливою торговою факторією, який пов'язував Київ із Балтикою. Тому для київського князя важило те, щоб у цьому місті правила вірна йому людина, бажано родич. Таким і був Добриня.

Довідуємося дещо про походи Володимира. Літописець говорить про них мало, не вдаючись у деталі. Та все ж дещо дізнатися можемо.

---

¹⁵⁰ Там само. С. 49.

¹⁵¹ Там само. С. 48.

Зокрема, зазначено, що Володимир 6489 року (981 р. від Різдва Христового) пішов «до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю»¹⁵². Щодо Червенських градів, то існує чимало питань, які міські поселення до них відносилися і де вони локалізувалися. Поширеною є думка, що ці гради розташовувалися в басейні Західного Бугу, а одним із найголовніших серед них було місто Волинь¹⁵³.

Далі в «Повісті минулих літ» говориться, що Володимир «сього ж року і в'ятичів... переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав»¹⁵⁴.

Тобто, як бачимо, цей князь намагався поставити під свій контроль терени, які не належали раніше Русі (Перемишлянську землю, Червенські городи), а також території, що раніше були під Руссю, але з певних причин відійшли від неї (маються на увазі в'ятичі). Останні виявляли непокору. Й Володимирові доводилося йти на них другий раз походом: у рік 6490-й (982 р. від Різдва Христового)¹⁵⁵.

Чим був викликаний інтерес Володимира до території в'ятичів? Як уже говорилося, ця територія лежала на торговому шляху із Балтики через Волгу на схід. Святослав пробував

---

¹⁵² Літопис руський. С. 49.

¹⁵³ Ляска В. Червен та «Червенські гради»: історіографічні міфи на тлі труднощів археології. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2014. Вип. 18. С. 167–211.

¹⁵⁴ Літопис руський. С. 49.

¹⁵⁵ Там само.

оволодіти цією транспортною й комунікаційною артерією. Однак не довів справу до кінця. Тим більше, що непокірні в'ятичі вийшли з його підпорядкування.

Володимир, схоже, ставив перед собою мету оволодіти Волзьким шляхом. Цим був пов'язаний його похід на волзьких болгар, які створили своє державне утворення в результаті розпаду Хозарського каганату. Охоплювало воно територію Середнього Поволжя. Під 6493-м роком (985 р. від Різдва Христового) «Повість минулих літ» фіксує цей похід¹⁵⁶.

З літописного повідомлення зрозуміло, що Володимир не зміг підкорити Волзьку Болгарію. Цікаво, що відразу після інформації про цей похід, у «Повісті минулих літ» йде повідомлення про те, що до князя Володимира приходили волзькі болгари й пропонували прийняти іслам¹⁵⁷. А це свідчило, що представники цього народу стояли на більш високому рівні, ніж руси. Адже вони сповідували світову релігію! До того ж саме тоді іслам переживав піднесення, а мусульманські країни «задавали тон» на широких просторах Азії й навіть Європи.

Загалом існувала ймовірність того, що руси можуть стати мусульманами. Якась частина з них, схоже, навіть прийняла іслам. Омелян Пріцак вважав, що союз із мусульманською Волзькою Болгарією особливо був корисний для Новгороду,

---

¹⁵⁶ Там само. С. 81.

¹⁵⁷ Там само.

який лежав не лише на шляху «із варяг у греки», а й на шляху від Балтики до Поволжя. І якби Володимир, на думку вченого, залишився в Новгороді, «...то напевне запровадив би там тюркську версію ісламу, і таким чином північна частина східних слов'ян стюркізувалася б, як це сталося з волзькими булгарами. Однак Володимир перейшов до Києва, змінивши «півмісяць» на «сонце» Константинополя, де змушений був змінити іслам на грецьке християнство»¹⁵⁸.

У дохристиянський період своєї діяльності Володимир, ймовірно, спрямовував свою діяльність на укріплення тилів шляху «із варяг у греки». Тому 6491 року (983 р. від Різдва Христового) здійснив похід на ятвягів. Літописець навіть зазначає, що князь «взяв землю їх»¹⁵⁹. Щоправда, це твердження є перебільшенням. Протягом тривалого часу, аж до XIII ст. й пізніше, руським князям доводилося воювати з ятвягами. Останні мешкали в межиріччі Нарева й Німану, переважно на землях нинішньої Білорусії. Належали вони до балтської групи племен, були близькими до литовців і прусів. Також Володимир 6492 року (984 р. від Різдва Христового) з допомогою одного зі своїх воєвод підкорив радимичів¹⁶⁰. Хоча це плем'я раніше платило київським князям данину, але, очевидно, вийшло з-під їхнього підпорядкування.

---

¹⁵⁸ *Пріцак О.* Походження Русі. К., 2003. Т. 1. С. 30–31.

¹⁵⁹ Літопис руський. С. 49.

¹⁶⁰ Там само. С. 81.

Одним із важливих актів державної політики стало прийняття Володимиром християнства із Візантії. Цю подію «Повість минулих літ» датує 6496 роком (988 р. від Різдва Христового). І саме цей рік став загальновизнаною датою хрещення Русі.

Уже після прийняття християнства Володимир, як уже говорилося, здійснив похід на хорватів¹⁶¹. Маються на увазі білі хорвати, які проживали на теренах нинішньої Західної України, переважно Галичини.

Здійснював Володимир також похід на Крим, підкоривши Корсунь (Херсонес), який входив до складу Візантії¹⁶². Проте зробив він це не з метою завоювання, а для того, щоб добитися певних преференцій від візантійського імператора¹⁶³.

Можемо виділити кілька напрямків завоювницьких походів Володимира.

Перший напрямок – райони Оки й Поволжя з метою заволодіти волзьким торговим шляхом. Загалом дії в цьому напрямку виявилися невдалими.

Другий напрямок – укріплення тилів шляху «із варяг у греки». Це знайшло вияв у підкорені радимичів та розгромі ятвягів.

Третій напрямок – завоювання територій на заході: під-

---

¹⁶¹ Там само. С. 68.

¹⁶² Там само. С. 61–62.

¹⁶³ *Немировський О. О. Печеніги. Енциклопедія історії України: у 10 т. К., 2011. Т. 8. С. 200.*

порядкування Червенських міст, Перемишля й території білих хорватів. Це відкривало для Русі перспективи торгівлі з країнами Центральної й навіть Західної Європи.

Можна виділити ще один напрямок – кримський, який мав на меті тиск на Візантію.

Завойовницькі походи – це була лише один бік медалі воєнної політики Володимира. Була й другий бік – оборонна. Чимало уваги князеві доводилося приділяти обороні Києва й руських земель від печенігів. Те, що це войовниче кочове плем'я становило велику загрозу для Русі, сумніву немає¹⁶⁴. Не даремно літописець так багато уваги приділяє печенігам, опису оборони від їхніх нападів.

У «Повісті минулих літ» розповідається, що після прийняття християнства Володимир почав посилати своїх синів на княжіння в різні землі своєї держави. Про це говорить-ся таким чином: «Володимир, отож, просвітився сам, і сини його, і земля його. А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в

---

¹⁶⁴ Літопис руський. С. 68–73.

Тмуторокані»¹⁶⁵.

Це повідомлення має певні елементи міфологізації. Літописець говорить про дванадцять синів Володимира. Тут відразу виникає біблійна алюзія з дванадцятьма апостолами. Враховуючи те, що у Володимира було багато жінок і наложниць, синів було більше.

Є певні сумніви, що акт відправлення синів на княжіння в різні сторони «держави Володимира» відбулося в один момент, відразу після хрещення.

Наведений уривок нам дає уявлення про тогочасну Русь. Центром її був Київ, де перебував великий князь. Важливим престолом вважався престол новгородський. За часів Володимирового батька, Святослава, такого ще не було. У Новгород Володимир відправляє свого найстаршого сина – Вишеслава. Важливими вважалися престоли в Полоцьку, Турові та Ростові. Перший із них розташовувався фактично на шляху «із варяг у греки» (нині це територія Білорусі).

Турів був у басейні Прип'яті, яка поєднувала Київ із Поліссям та Волинню, зокрема Червенськими містами на Західному Бугу. Ця земля стала об'єктом експансії Володимира. Не даремно він ходив на ятвягів, а також завоював Червенські міста. У наведеному повідомленні (щоправда, уже на другому плані) згадується престол у Володимирі. Безперечно, це нинішнє місто Володимир-Волинський, яке довгий час виконувало роль столиці Волинської землі.

---

¹⁶⁵ Літопис руський. С. 67.

Ще одним важливим престолом став Ростов. Це було місце на волзькому шляху, який теж намагався контролювати Володимир. Згадується на другому плані престол у Муромі, який знаходився на річці Ока (у районі проживання в'ятичів) і мав стосунок до волзького торгового шляху. Також другорядним вважався престол у Деревлянській землі, яка була тісно пов'язана з Києвом і вже тривалий час перебувала під владою «матері городів руських». Ще як один другорядний престол згадана Тмутаракань. Щодо цього престолу висловлювалися різні думки. Однак утвердилася версія, що Тмутаракань була розташована на теренах нинішнього Таманського півострова на місці колишньої грецької колонії Гермонаси¹⁶⁶.

Князь Володимир обирає віру. *Територія МАУП. Київ*

¹⁶⁶ Чхеїдзе В.М. Тмутаракань. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* К., 2013. Т. 10. С. 104.

«Держава Володимира» виглядала таким чином. Усі шляхи в ній вели до Києва, «матері городів руських». Це місто, яке донедавна було відносно невеликою факторією на околицях Хозарського каганату, тепер перетворилося у важливий торговий і політичний центр, пов'язаний із низкою земель.

Можна виділити кілька груп таких земель.

Перша група – це ближні території. До них варто віднести Полянську землю (Київщину), а також підвладну їй землю Деревлянську.

Друга група – передусім Словенська земля зі столицею в Новгороді. Вона, як і Київ, лежала на торговому шляху «із варяг у греки». До цієї ж групи можна віднести Полоцьку землю, яка теж була на цьому шляху.

Третю групу становили землі, які входили у Волзький басейн або межували з ним. Оскільки торговий шлях Волгою тоді був менш важливий, аніж шлях «із варяг у греки», відповідно, ці землі стали периферійними.

Четверта група – це Волинь і Полісся. Ці землі лежали на шляху між Києвом і Червенськими містами, а також землями білих хорватів. То не був важливий торговий шлях, хоча із часом він почав набувати певного значення. Адже цей шлях пов'язував «матір городів руських» із центральноєвропейськими теренами. Міг він бути й «запасним шляхом» із Візантії в Балтику.

Русь за часів Володимира почалася формуватися як

середньовічна держава, яка мала намір взяти під свій контроль певні території: передусім такі, які приносили доходи руській еліті. Це переважно були землі, через які проходили торгові шляхи.

Щодо п'ятої групи, Тмутаракані, сказати щось певне проблемно.

Русь (і це, зрозуміло) не була однорідною в етнічному сенсі, про що вже велася мова. Наскільки можна судити, у цій державі, яка не мала чітко окреслених кордонів, переважало слов'янське населення. До нього варто віднести полян, деревлян, жителів Полісся й Волині, а також Полоцької та Новгородської земель. Слов'янське населення було представлене й на північному сході. Маються на увазі в'ятичі.

Помітну групу в цій державі становили угро-фінські племена. Про окремі з них неодноразово згадувала «Повість минулих літ». Це чудь, меря, весь, ям і інші. Вони жили переважно на півночі й північному сході, межуючи зі словенами й в'ятичами.

Русичам доводилося контактувати з тюркськими й литовськими племенами.

Наприклад, печеніги, а пізніше половці часто чинили напади на руські землі. Спосіб життя тюркських племен, які були кочівниками, помітно відрізнявся від способу життя осілих русичів. І все ж певна інфільтрація тюркських елементів у руське середовище відбувалася. Наприклад, у пізніші часи половецькі хани родичалися з руськими князями. Та-

ке родичання могло відбуватися і на «нижчому рівні»¹⁶⁷. Деякі тюркські племена пізніше були «приручені» русичами. Зокрема, це стосувалося чорних клобуків, які оселилися на півдні Русі й охороняли її кордони¹⁶⁸.

Щодо литовських племен, передусім ятвягів, то з ними русичам теж часто доводилося воювати. Та все ж інфільтрація представників цих племен у руське середовище відбувалася, щоправда, інтенсивною вона стала після зникнення Русі Київської, за часів існування Руського королівства¹⁶⁹. Останнє охоплювало переважно землі Західної України.

Окрім «насиджених» етнічних елементів, які проживали на своїй території, до складу руського соціуму входили також мігруючі елементи. Це стосується неодноразово згадуваних варягів.

Певну роль у руському суспільстві відігравали й євреї. Про них говорять давньоруські писемні джерела. Так, одним із варіантів «вибору віри» князем Володимиром розглядалося прийняття поширеного в Хозарському каганаті юдаїзму. Євреї, судячи з документів, займалися торгівлею на Русі, і вже через це мали вплив на руський соціум.

---

¹⁶⁷ Толочко П. П. Древняя Русь. К., 1987. С. 159–179.

¹⁶⁸ Котляр М. Ф. Клобуки чорні. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* К., 2007. Т. 4. С. 354.

¹⁶⁹ Руське королівство – фактично офіційна назва державного утворення, яке існувало на Правобережній Україні з середини XIII – до середини XIV ст. У літературі це державне утворення переважно називається Галицько-Волинським князівством. Щоправда, цей термін є кабінетним терміном.

Після літописного повідомлення про прийняття християнства князем Володимиром і розподіл ним престолів на Русі між своїми синами йде ще одне цікаве повідомлення, яке засвідчує про державотворчу діяльність цього князя. Ось як воно звучить: «І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх»¹⁷⁰. Подібне повідомлення йде майже відразу після нього. Воно звучить так: «Володимир заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей»¹⁷¹.

Звичайно, ці городи-укріплення, про які йшлося в першому повідомленні, будувалися задля оборони від печенігів, щоб захистити ядро Руської землі – Київщину. Десна, Остер, Трубіж, Сула протікали теренами нинішньої Лівобережній України, і всі вони належали до басейну Дніпра. Стугна була на Правобережній Україні, на південь від Києва. Ці місця були погано освоєні русами, і звідси йшли печеніги на Київ.

Наведені повідомлення наштовхують на певні роздуми.

По-перше, Володимир, на відміну від Святослава, уже сприймав свою державу не як військово-торгову корпорацію,

---

¹⁷⁰ Літопис руський. С. 67.

¹⁷¹ Там само.

яка могла перебазуватися, якщо зміниться торгова кон'юнктура. Для нього держава була вже постійною територією, яка потребувала захисту. З цією метою він будував укріплені міста. Нічого подібного ні Святослав, ні його попередники не робили. Принаймні літописи не фіксують такої їхньої діяльності.

По-друге, будівництво оборонних міст потребувало того, що зараз ми називаємо державною програмою. Відповідно, необхідні були інституції, які б реалізовували її. Для цього треба було знайти кошти, найняти потрібних людей, зорганізувати їх тощо.

По-третє, із повідомлення видно, що на будівництво цих укріплень збирали людей із різних племен: як слов'янських (словен, кривичів, в'ятичів), так і фінських (чуді). Унаслідок цього відбувалося змішування етносів. Такі будівельні проекти ставали своєрідним «плавильним котлом», в якому й витворювалася нова етно-політична спільнота, котра отримала назву Русь.

Окрім оборонного будівництва, Володимир здійснював будівництво церковне. Він наказав спорудити в Києві церкву Успіння Пресвятої Богородиці. Вона більш відома під назвою Десятинної, оскільки князь для неї віддав десяту частину своїх доходів¹⁷².

Храмове будівництво не лише змінювало міський пейзаж. Церква, яка розташовувалася посеред міста, нагадувала жи-

---

¹⁷² Літопис руський. С. 70.

телям і гостям граду, що вони християни. Також храми ставали важливим осередком комунікації.

З храмами пов'язувалися деякі консолідуючі традиції. У «Повісті минулих літ» говориться про те, що після побудови Десятинної церкви князь Володимир «справив празник», де були не лише представники еліти (бояри, посадники, старійшини), а й «люди многії»¹⁷³. Бідним під час цього празника роздавали гроші. Безперечно, такі дієства згуртовували київську громаду.

Пам'ятник Князю Володимиру Великому у Гданську

Окрім того, Володимир для «кращих людей» щонеділі організовував бенкети¹⁷⁴. Це теж був один із засобів консоліда-

---

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само. С. 71.

ції соціальної верхівки.

За часів Володимира творена ним держава почала налагоджувати дипломатичні стосунки із Візантією та іншими сусідніми країнами. У «Повісті минулих літ» говориться, що цей князь одружився з цесарицею Анною, сестрою візантійських імператорів¹⁷⁵. А в період Середньовіччя династичні шлюби якраз і були одним із засобів налагодження дипломатичних стосунків між державами. Літописець спеціально зазначає: «І жив він (Володимир – *прим. автора*) із князями навколишніми у мирі – з Болеславом лядським, і з Стефаном угорським, і з Ондроником чеським, і був мир межи ними і дружба»¹⁷⁶. Отже, князь дбав про те, щоб встановити мирні відносини зі своїми християнськими сусідами на Заході. Попередники Володимира хоча й налагоджували дипломатичні відносини із сусідніми державами, але загалом це мало ситуативний характер. Тепер же ці відносини стали системними.

Загалом можемо констатувати: саме Володимир почав реалізовувати «проект» територіальної Руської держави. Не без того, що певні передумови для цього «проекту» були закладені ще раніше. Зокрема, руськими князями до Володимира був освоєний шлях «із варяг у греки», налагоджувався збір данини з певних територій, спостерігалися спроби встановити дипломатичні стосунки з Візантійською імперією. Окрім того, княгинею Ольгою було прийнято христия-

---

¹⁷⁵ Там само. С. 63.

¹⁷⁶ Там само. С. 71.

янство в його візантійській версії.

У плані соціальному Руська держава мала кілька рівнів. Перший рівень – це столична еліта. Її представляли князі, члени князівської родини, їхні дружинники, із середовища яких походили «кращі мужі», представники княжої адміністрації, бояри тощо. Ця еліта намагалася контролювати не лише Київ із його торговим і ремісничим населенням, а й землі, які поступово ставали частиною Русі. У ці землі посилювалися спеціальні представники, серед них і члени князівської родини.

Культурною й інтелектуальною частиною еліти ставало християнське духовенство. Початок становлення цього стану припав ще на часи княгині Ольги, але за правління Володимира цей процес став більш інтенсивним.

Звичайно, руська верхівка Києва, намагаючись керувати великою територією своєї держави, мусила йти на контакти з місцевими племінними елітами. Десь такі еліти були сформовані краще, десь гірше. Ці контакти набували різного характеру. Іноді доходило до різкої конфронтації. Проте часто прислані з Києва намісники шукали порозуміння з місцевими «кращими мужами», навіть налагоджували з ними родинні стосунки. Таким чином формувалися на Русі регіональні еліти. З часом це знайшло вияв у творенні місцевих князівств, які, користуючись сприятливими обставинами, почали дистанціюватися від Києва. Щоправда, було це пізніше, уже після правління Ярослава Мудрого.

Нижній ступінь у руському суспільстві займало населення підкорених племен. Були різні ступені його залежності: починаючи від виплати данини й закінчуючи рабством.

Загалом же соціальна структура руського суспільства була доволі складна. Мала вона як світські елітарні верстви зі своєю ієрархією, так і залежне від них населення, що теж було зовсім неоднорідним щодо соціальної стратифікації. Окремим соціальним станом стало духовенство, яке мало свою ієрархію.

Також, як про окрему групу, можна вести мову про міське населення, діапазон стратифікації якого був дуже великий. Серед нього можна виділити купців, які наближалися до елітарних верств; різних ремісників, статус яких, радше, був близьким до статусу залежного населення.

Складною була й етнічна структура руського суспільства. Загалом переважало слов'янське населення, яке утворювало окремі племена (чи племінні союзи). Ці племена можна розглядати як окремі етноси (іноді їх іменують субетносами). Іншу значну частину становило фіно-угорське населення півночі й північного сходу Русі, яке теж поділялося на окремі племена-етноси.

Водночас до складу руського населення були інфільтровані інші етнічні елементи: нормандські, греко-візантійські (особливо помітні вони були серед духовенства), литовські, тюркські, єврейські тощо. Русь ставала «казаном», де «переварювалися» ці етноси й етнічні елементи. І в цьому «пере-

варюванні» далеко не останню роль відігравала церква, яка всіх намагалася зробити християнами, що користуються в богослужбових цілях церковнослов'янською мовою. Остання стала не лише мовою церкви, а й, зазнавши певних трансформацій, мовою культури та державного управління. Згодом таку трансформовану мову почали іменувати руською.

Однак «проект» Руської держави Володимира був лише заявкою. Його потрібно було ще реалізувати, довести до завершення. Це вже зробив його наступник на київському престолі – Ярослав Мудрий.

Спочатку його батько послав княжити у Ростов, потім – у Новгород¹⁷⁷. Велике значення для молодого княжича стало його перебування в Новгороді, оскільки це місто тоді почало відігравати помітну роль у житті Руської держави. Новгород був тісно пов'язаний із варязьким світом. Саме від варягів допомогу отримав Володимир, щоб заволодіти київським престолом. Потім цей «сценарій» повторив Ярослав.

Хоча Володимир відправив своїх синів правити в різні землі держави, але це не означало, що в ній настав мир і порядок. Якихось традицій, чітких законів не існувало. Багато що залежало від суб'єктивного чинника – лояльності й пошани синів до батька. Проте не завжди ця лояльність виявлялася.

За повідомленням хроніста Тітмара Мерзебурзького, близько 1013 р. проти Володимира організував змову Свя-

---

¹⁷⁷ Літопис руський. С. 67.

тополк, який княжив у Турові¹⁷⁸. Це показало, що Володимир, якому було вже за п'ятдесят років (тоді досить поважний вік!), не володів повністю ситуацією в своїй державі. Його сини-князі хотіли проводити самостійну політику.

Ослабленням влади батька вирішив скористатися й Ярослав, виявивши непокору й відмовившись платити «уроки», власне, данину, що становила дві тисячі гривень.

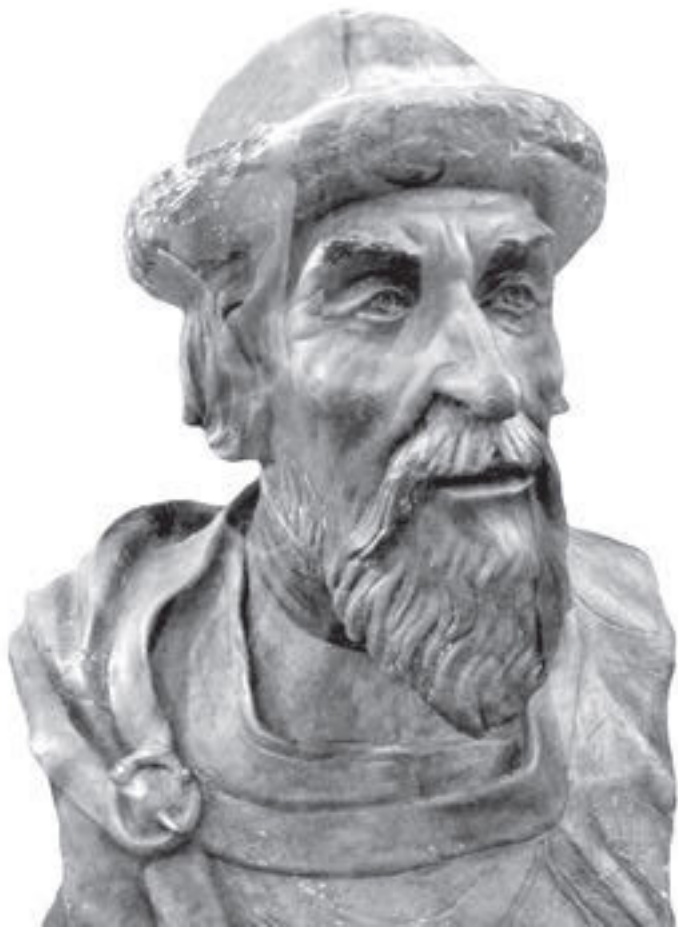
«У рік 6523 [1015], – читаємо в «Повісті минулих літ», – коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за море і привів варягів, боячись отця свого. Але бог не дав дияволу радості. Володимир бо розболівся, а в сей час перебував у нього [син його] Борис. І коли печеніги йшли на Русь, він послав проти них Бориса, а сам слабував вельми, і в сій же болісті він і скончався місяця липня у п'ятнадцятий день»¹⁷⁹.

---

¹⁷⁸ Плахонін А. Г. Болеслав I Хоробрий. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* К., 2003. Т. 1. С. 331.

¹⁷⁹ Літопис руський. С. 74

Ярослав Володимирович Мудрий. Реконструкція М. М. Герасимова з черепа

Звичайно, Ярослав не просто так зважився на бунт проти батька. Сподівався, що його не покарають. До нього мала би доходити інформація, що Володимир слабко тримає владне кермо. То чому б не скористатися таким моментом?

Бунт Ярослава мав чисто меркантильний характер. Дві тисячі гривень (доволі велика сума), які становили дві третини доходів новгородського князя, він мусив надсилати до Києва. Лише третину залишав у себе. Таке надмірне оподаткування могло сприйматися як несправедливе. Ярослав хотів сам бути розпорядником цих грошей чи принаймні більшої частини з них.

Смерть Володимира дала старт боротьбі між синами цього князя за київський престол. Не будемо переповідати її драматичних колізій. Відзначимо лише, що в кінцевому підсумку переможцем вийшов Ярослав, якого з часом почали іменувати Мудрим. І саме з його діяльністю пов'язане остаточне оформлення Русі як середньовічної держави імперського типу.

Ярославу дістався непростий спадок. До кінця не сформована «держава Володимира» опинилася в стані дезорганізації. Влада київського князя не відзначалася міцністю. Дехто з місцевих правителів, які належали до «Володимирового племені», не особливо слухалися Ярослава. Деякі землі Русі, наприклад, Червенські міста, захопили іноземці.

Головним суперником Ярослава став князь Мстислав, між якими тривалий час велася боротьба. Зрештою, Русь була

поділена на дві частини по Дніпру: Правобережна дісталася Ярославу, лівобережна – Мстиславу. Князі зуміли домовитися. Кожен мав свою частку володінь і не зазіхав на землі брата. Ярослав нарешті зміг спокійно сісти в Києві. Мстислав же княжив у Чернігові, намагаючись це місто зробити справді стольним градом. І справді, як уже говорилося, сіверська (чернігівська) земля була доволі розвиненою. Вона цілком могла претендувати на лідерство серед слов'янських етносів Східної Європи.

Проте амбітним планам Мстислава не вдалося звершитися. Занадто рано пішов він із життя. Під 6542-м роком (1034 р. від Різдва Христового) літописець зафіксував, що «Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер»¹⁸⁰. Після цього Ярослав став єдиновладним правителем Руської землі. Збирання земель держави Володимира закінчилося.

---

¹⁸⁰ Літопис руський. С. 74.

Пам'ятник Ярославу Мудрому в Києві

Доньки князя Ярослава Мудрого. *Фреска XI століття в Софійському соборі*

Ярославу вдалося завдати сильної поразки кочівникам-печенігам, які здійснювали постійні напади на Русь.

Однією з турбот Ярослава було розширення Руської держави, відвоювання забраних і завоювання нових земель.

Основні вектори зовнішньої військової експансії Ярослава були спрямовані в кількох напрямках.

Пріоритетним для нього був напрямок західний. Він прагнув повернути Русі ті міста, які були забрані польським королем Болеславом Хоробрим. Передусім це стосувалося Червенських міст над Західним Бугом. Також Ярослав втру-

чався в польські справи і став важливим гравцем у політичній боротьбі, яка велася в Польщі після смерті Болеслава Хороброго.

Ярослав робив певні кроки в підпорядкуванні фіно-угорських племен, котрі жили на північно-східних теренах Європи.

Певну роль у зовнішній політиці Ярослава відігравала також експансія на терени, де проживали литовські племена. Проте цей напрямок не був важливим.

Традиційними для руських князів були походи на Візантію. Ярослав теж здійснює такий похід, посилаючи на цю війну свого старшого сина Володимира. Щоправда, цей похід не був вдалим у військовому сенсі. Проте дозволив Ярославу отримати певні бонуси у відносинах із Візантійською імперією.

Однією із головних заслуг Ярослава стала розбудова столиці Русі – Києва.

У «Повісті минулих літ» під 6545-м роком (1037 р. від Різдва Христового) читаємо:

«Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим Благовіщенням Господнім і мо-

литвою Святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини»¹⁸¹.

Проведені археологічні дослідження дають підстави говорити про грандіозність будівництва Києва за часів Ярослава Мудрого. Оборонний вал, який оточував новий град, починався від «міста Володимира» і йшов у південний бік до нинішнього Майдану Незалежності, а звідти тягнувся до Золотих воріт. Далі вздовж сучасної вулиці Ярославів Вал він виходив на теперішню Львівську площу, а вже звідти через сучасну вулицю Велику Житомирську «повертався» до валів «міста Володимира». У тих місцях, де вал проходив по відносно рівній поверхні, був викопаний глибокий рів.

Висота валу сягала близько одинадцяти метрів. На ньому стояли дерев'яні заборолла вистою до метрів п'яти. Ширина його була двадцять сім метрів, а протяжність три з половиною кілометра. На той час це були грандіозні фортифікаційні споруди, будівництво яких потребувало виконання величезного обсягу робіт¹⁸².

Територія, яку оточували нові укріплення, у сім (!) разів перевищувала «місто Володимира». Становила вона понад 70 гектарів. Звичайно, Київ тоді ще не «дотягував» до колишніх столичних міст Білої Хорватії. Та все ж тоді це справ-

---

¹⁸¹ Літопис руський. С. 89.

¹⁸² *Ранпорт П. А.* Очерки истории русского военного зодчества X – XIII вв. М.-Л., 1956. С. 96–97.

ді було велике місто.

В'їхати до «міста Ярослава» можна було через троє воріт – Золоті, Лядські та Жидівські. Залишки Золотих воріт¹⁸³ збереглися до наших днів. Своєю назвою вони, напевно, були зобов'язані константинопольським Золотим воротам. Останні слугували парадним в'їздом до візантійської столиці. Київські Золоті ворота так само були парадними.

Золоті ворота стали першокласною воєнно-інженерною спорудою. Взяти її приступом не вдалося жодному із завойовників. Не могли їх узяти й воїни Батия 1240 року. Лише захопивши Київ, вони зруйнували їх.

Головною спорудою часів Ярослава, безперечно, стала Софія Київська. Упродовж тривалого часу до Батиевого погрому 1240 р., а також і певний період після нього вона була центром Київської митрополії. У її приміщенні відбувалися собори руських єпископів. Використовувалася Софія Київська й для здійснення світських обрядів. Тут ставили на велике княжіння, приймали іноземних послів, присягали на вірність тощо.

Тобто не варто розглядати Софію Київську як суто сакральний храм. І в його оздобленні, і функціонуванні було чимало елементів та моментів світського характеру. Щоправда, тоді у Русі Київській не існувало чіткої межі між профанним і сакральним. Світський князь мав частку своєї

---

¹⁸³ Івакін Г. Ю. Золоті ворота в Києві. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* К., 2005. Т. 3. С. 379.

сакральності, його влада трактувалася як священна, він навіть міг втручатися в справи церковні. Натомість священики мали свою частку світськості, отримуючи доходи від мирян, і також втручалися в справи сімейні. Софія ж Київська ніби демонструвала єдність сакральності й профанності.

Софія Київська

Спорудження Софії Київської, а також інших будівель «міста Ярослава» було не лише наслідування константинопольських зразків, а виявом політичного суперництва з ім-

перією. Реалізація будівельної програми Ярослава мала піднести авторитет держави й Руської православної церкви¹⁸⁴. Храмове будівництво, подібне до київського, здійснювалося і в інших містах. 1045–1050 рр. був споруджений Софійський собор у Новгороді. Також подібний собор виріс у ті часи у Полоцьку¹⁸⁵.

За часів Ярослава Мудрого і за його сприянням набула поширення в країні християнська лектура, котра переважно була перекладена з грецької мови. Були це і богослужбові книги, і різноманітні збірники. Книга стала відносно доступною, особливо для представників елітарних верств. Багато з них вміли читати й навіть писати. Усе це разом узятє сприяло появі оригінальних творів. Останнє, зокрема, засвідчило, що Русь досягнула високого ступеня розвитку. Вона стала лідером у тому ареалі слов'янського світу, де утвердився східний обряд.

Християнська Церква за часів Ярослава Мудрого виступала важливою складовою Руської держави, будучи її основним інтегратором. Також Церква мала завданням забезпечувати соціальну стабільність, соціальну комунікацію – горизонтальну й вертикальну.

Київ за часів Ярослава Мудрого перетворюється в сакральне місце. Він отримує не лише Софію Київську,

---

¹⁸⁴ Толочко П. Ярослав Мудрий. К., 1996. С. 148.

¹⁸⁵ Раппорт П. А. Архитектура. Древняя Русь. Город, замок, село. М., 1985. С. 156.

яка є конкурентом Софії Константинопольської, а й також Печерський монастир, який у певному сенсі є «замінником» Афону. Складається враження, що за «рівнем сакральності» «матір городів руських» перевершує столицю Візантії.

Хоча батько Ярослава Мудрого, Володимир, прийняв християнство і здійснив певні кроки для християнізації Русі, все ж складно говорити про значне поширення цієї релігії в його державі. Проблематично вести мову й про структуру християнської церкви на Русі за часів Володимира. Вважається, що тоді було засновано кілька єпархій. Чи існувала тоді митрополія – це залишається під питанням. «Повість минулих літ» про митрополитів за часів Володимира нічого не говорить. Перша там згадка про київського митрополита відноситься до 6547 року (1039 р. від Різдва Христового). Називається його ім'я – Феопемпт¹⁸⁶. Це були часи Ярослава, коли вже існувала Софія Київська. Щоправда, у Новгородському першому літописі є згадка про трьох київських митрополитів до Феопемпта. Їхні імена – Леонтій, Михаїл та Іоанн¹⁸⁷. Проте, що це були за люди й коли вони перебували на митрополичому престолі, – не відомо.

У «Повісті минулих літ» порівняно небагато говориться про християнські діяння Володимира. Маємо на сторінках літопису різні міфи про «вибір віри», а також суцільну апо-

---

¹⁸⁶ Літопис руський. С. 92.

¹⁸⁷ Там само.

логетику, коли язичник, а, отже, грішник, Володимир протиставляється християнину, тобто праведнику, Володимиріу. Про конкретні діяння князя на користь Церкви літопис говорить дуже мало.

Інша справа – Ярослав Мудрий. Про його християнські справи чимало йдеться на сторінках «Повість минулих літ».

Найважливішою церковною справою Ярослава Мудрого була побудова Софії Київської, а також комплексу церков і митрополичих споруд біля цього храму. Подібні до Софії собори були побудовані в Новгороді та Полоцьку.

Одним із головних повідомлень «Повісті минулих літ», яке стосувалося церковної діяльності Ярослава Мудрого, є інформація про поставлення київським митрополитом Іларіона. Про це говориться під роком 6559 (1051 р. від Різдва Христового): «Поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів»¹⁸⁸.

Із цього повідомлення випливало, що митрополита ставить не якийсь церковний ієрарх, а князь Ярослав, тобто він є фактичним главою Церкви на Русі. Князь збирає собор єпископів, які мають обрати митрополита. І вони виконують княжу волю. Зрештою, сам князь ставить єпископів на кафедри. Як це було, наприклад, із Лукою Жидятою, якого він зробив новгородським єпископом¹⁸⁹.

Акт поставлення князем Ярославом Іларіона на митропо-

---

¹⁸⁸ Там само. С. 95.

¹⁸⁹ Там само. С. 88.

личу кафедру трактується як «бунт» проти Візантії. Адже Іларіон не був висвячений константинопольським патріархом. Деякі автори говорять про антивізантійські настрої самого Іларіона, які він продемонстрував у своєму творі «Слово про Закон і Благодать»¹⁹⁰. Справді, там є перелік християнських країн і їхніх вчителів, але чомусь із цього переліку випала Візантія.

З Ярославом Мудрим традиційно пов'язується становлення руського права. Є тут чимало незрозумілих і дискусійних моментів. Проте безсумнівно одне: саме за цього князя почалася письмова фіксація права на Русі, принаймні у відносно широких масштабах.

Саме Ярославу Мудрому приписується створення т. зв. короткої редакції «Руської правди». Ця редакція дійшла до нас у двох списках XV ст., які включені у Новгородський перший літопис молодшого ізводу під 1016 роком¹⁹¹. Там уміщена розповідь про перемогу Ярослава над Святополком, після якої він став княжити в Києві, а новгородцям, що допомогли йому, він дав гроші, а також грамоту, де подавалася скорочена редакція «Руської правди»¹⁹².

Існує значна література, яка стосується досліджень «Русь-

---

¹⁹⁰ Алпатов М. А. Русская историческая мысль и западная Европа XII-XVII вв. М., 1973. С. 115.

¹⁹¹ Список згаданого літопису дійшов до нас із середини XV ст.

¹⁹² Вілкул Т. Л. Руська правда. Енциклопедія історії України: у 10 т. К., 2012. Т. 9. С. 391.

кої правди», зокрема її короткої редакції. Появу розширеної редакції цієї пам'ятки права переважно пов'язують із нащадками Ярослава Мудрого.

Одним із найбільш авторитетних дослідників «Руської правди» є російський учений Олександр Зімін. У своїй фундаментальній монографії, присвяченій цій пам'ятці, він окреслив таку сцену її формування.

Цей дослідник вважав, що ще до 1016 року могли існувати якісь записи общинного права, зроблені київськими князями. Свідченням цього, на його думку, є договори Русі з греками. Так, у п'ятій статті договору 911 року йдеться про якийсь «закон руський». Щось подібне є й у договорі 944 року. Шоста стаття цього документу вказує, що злочинець карається «По уставу і по закону руському». У часи князювання Володимира відбувався подальший розвиток права. Право звичаєве почало змінюватися державним, власне князівським.

Безперечно, у русів існувало своє звичаєве право, яке поступово трансформувалося, перетворювалося в державне. І в цьому питанні можна погодитися із Зімінім. Проте, чи варто говорити про згадки щодо існування цього права, які зафіксовані в договорах Русі з греками 911 та 944 років? Існує думка (і не безпідставна), що ці договори не є автентичними, що вони пізніші вставки в літописний текст. Хоча вони могли створюватися на основі якихось фіксованих документів.

Також проблематично говорити й про якусь фіксацію

правових норм за часів правління Володимира. Принаймні немає свідчень на користь цього. Хоча логічно було б припустити, що такі явища відбувалися.

Зімін вважає, що Ярослав Мудрий продовжив процес руського правоутворення. 1016 року він уклав новий кодекс – «Руську правду». І дарував її новгородцям за те, що вони допомогли йому заволодіти Києвом. Цей документ, на думку дослідника, є свідченням правового оформлення процесу створення Руської держави. Віднині князь перестав бути главою напіврозбійницької дружини, а став очільником Русі як державного організму. Після остаточної перемоги Ярослава Мудрого над своїм суперником Святополком Окаянним «Руська правда» набула загальноруського поширення¹⁹³.

Загалом важко говорити, як цей документ став «основним законом» Русі. Так само важко говорити, що в короткій редакції «Руської правди» йде від Ярослава Мудрого, а що з'явилося в ній після з'їзду його синів у Вишгороді 1072 року. Проте не будемо звертати на такі нюанси, що є важливими для істориків права.

Краще звернемо увагу на «дух» «Руської правди». Дослідники справедливо звертали увагу, що цей правовий документ не має відповідників ні у Візантії, ні в країнах Європи.

Сумнівно, що «Руська правда» виросла з общинного права. Наприклад, у ній була знята кровна помста. І якщо за

---

¹⁹³ Зимин А. А. Правда русская. М., 1999. С. 70–98.

Ярослава вона частково ще існувала, то Ярославичі її вже відмінили¹⁹⁴.

«Руська правда» не могла з'явитися в суспільстві, де панувало натуральне господарство, а торгово-грошові відносини були зведені до мінімуму. Таке право радше зародилося у військово-торгових корпораціях, які були чи то на Волзькому шляху, чи на шляху «із варяг у греки». Пізніше це право, трансформувавшись, стало державним. Особливо дієвим і прийнятним воно було у великих міських центрах – Києві, Новгороді тощо. У Новгороді взагалі розглядали текст «Руської правди» мало як не священний. На ньому навіть приносили клятви.

«Руська правда» – це «конституція» суспільства, де панують торгові відносини. Немає сенсу говорити про гуманізм цього правового кодексу, як це роблять деякі патріотично налаштовані дослідники. «Руська правда» – доволі прагматичний і ...цінічний документ. У ньому все має свою ціну, зокрема й життя людське. Тож ціна життя багатії чи впливової людини помітно вища, аніж простолюдина. Наприклад, у одній зі статей читаємо: «Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, то плати верву 80 гривень тій верві, в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, то 40 гривень»¹⁹⁵. За будь-який злочин можна відкупитися.

---

¹⁹⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. К., 2001. Т. 1. С. 179.

¹⁹⁵ Там само.

Окрім «Руської правди», Ярославу Мудрому та поставленому ним митрополиту Іларіону приписують укладення т. зв. «Уставу князя Ярослава про церковні суди». Принаймні в спискові цього документу, який дійшов до нас, ці двоє людей іменуються його авторами¹⁹⁶.

Маємо пізній список цього «Уставу...». У ньому зустрічаються слова, які не були характерними для часів давньої Русі. Наприклад, штрафи визначаються не лише в гривнях, а й у рублях. Це дало підстави багатьом дослідникам вбачати в «Уставі князя Ярослава про церковні суди» пізню пам'ятку. Однак є науковці, що вважають, ніби цей правовий документ з'явився в часи давньої Русі, можливо, навіть за Ярослава Мудрого¹⁹⁷.

Справді, список «Уставу...» говорить про його редакцію часів Московського царства. І тут відображені значною мірою реалії тієї держави. Однак не виключено, що була рання редакція цього документу, котра з'явилася в давній Русі і, можливо, справді належала Ярославу Мудрому та митрополиту Іларіону.

Сам же «Устав...» являє собою кодекс сімейного та шлюбного права. Тут теж провини караються штрафами. При цьому частку штрафів отримує митрополит. Іноді покарання є суто церковним – винуватця віддають у монастир. Принайм-

---

¹⁹⁶ Оригінальний текст «Устава князя Ярослава про церковні суди» див.: Толочко П. Ярослав Мудрий. К., 2002. С. 258–268.

¹⁹⁷ Толочко П. Ярослав Мудрий. С. 256–257.

ні «Устав...» виглядає не настільки прагматичним, як «Руська правда».

Отже, хоча маємо чимало нез'ясованих питань щодо становлення та розвитку руського права, можемо однозначно констатувати: це право почало письмово оформлятися за часів Ярослава Мудрого. Формування права в Русі не відбувалося на основі традиційного общинного права. Радше «Руська правда» це право ігнорувала.

На Русі формувалося право, в основі якого лежали торгові відносини. Можливо, якби не татарська навала й не дезінтеграція Русі в XIII ст., у Східній Європі продовжувала б розвиватися держава, зорієнтована на економіку, яку ми зараз називаємо ринковою.

Патронімічний тип держави – політичний устрій, за якого влада пануючої династії та підпорядкована їй територія розглядалися як нерозривно поєднані. За такого устрою право на владу мав кожен член панівного дому.

Також на право, що формувалося в Руській державі, помітний вплив справило право візантійське. Серед перекладної літератури візантійського походження, яка з'явилися на Русі, зустрічаємо тексти правничого характеру.

У Візантії існували спеціальні збірники церковних правил, які іменувалися номоканонами (від грецьких слів *номос* – закон, *канон* – правило). Особливо популярними там

були два збірники. Один із них був складений у VI ст. антиохійським адвокатом, а потім патріархом константинопольським Іоанном Схоластиком. Другий уклав невідомий автор у VII ст., а доповнений він був у XI ст.

Перший із цих номоканонів переклали старослов'янською мовою в Болгарії, а звідти він перейшов на Русь. Другий прийшов на наші землі безпосередньо з Візантії і був тут перекладений старослов'янською мовою.

На Русі номоканони отримали свою назву. Ці книги іменувалися Кормчими.

Руські Кормчі загалом наслідують візантійські номоканони, але мають свої особливості. Перша їх частина, як і у їх візантійських відповідниках, містить церковні правила. Фактично ця частина прийнята без змін.

Чого не скажеш про другу частину, яка ввібрала в себе візантійські закони, що стосувалися світського життя. Передусім туди ввійшли такі візантійські книги права, як Еклога і Прохірон. Перша була збіркою законів, виданих 741 р. імператором Левом Ісавром та його сином Костянтином. Другий збірник видав імператор Василь Македонянин приблизно за сто років після появи Еклоги. Щоправда, окремі положення цих збірників, які були неактуальними для Русі, у Кормчих були випущені.

Окрім того, у Кормчі ввійшов «Судебник царя Костянтина». Це переробка візантійського права з метою пристосування його до життя слов'янських народів. Ба більше – до

руських Кормчих увійшли також збірники руського права, наприклад, «Руська правда»¹⁹⁸.

Існування правничої системи, становлення якої, фактично, розпочалося за часів Ярослава Мудрого, було однією з головних ознак розвинутої держави.

Що ж за державу будував Ярослав Мудрий? Дивитися на неї з позиції дня нинішнього, застосовуючи критерії, характерні для сучасних держав, просто некоректно. Немає сенсу дискутувати, чия була ця держава: українців, росіян чи білорусів. А, може, фінів, шведів, норвежців?.. Передусім була це держава саме Ярослава Мудрого, його сім'ї. Він і його домочадці дивилися на неї як на свою власність. І нічого дивного в цьому не було. Так сприймали свої держави багато інших правителів у ті часи.

Існують свідчення про десять дітей Ярослава Мудрого. Вважається, що першим його сином був Ілля від першої дружини князя Анни. Проте ні про цю першу дружину, ні про її сина не маємо однозначно достовірних даних. Тому, пишучи про них, дослідники вдаються до гіпотез. Достовірні дані маємо про синів Ярослава від його другої дружини Інгігерди. Із літописних джерел відомі їхні імена – Володимир, Ізяслав, Святослав, Всеволод, В'ячеслав та Ігор. Перший із них помер ще за життя батька. Інші сини відігравали помітну роль у політичному й культурному житті Русі після смерті Ярослава Мудрого.

---

¹⁹⁸ Малиновский И. А. Лекции по истории русского права. М. 2015. С. 56–58.

Троє дочок князя – Анастасія, Єлизавета й Анна – були видані за трьох європейських монархів, відповідно, за угорського, норвезького й французького¹⁹⁹. Кожен із цих шлюбів мав на меті певні політичні розрахунки володаря Русі.

Загалом шлюбні стратегії відігравали важливу роль як у внутрішній, так і зовнішній політиці «сім'ї-держави».

«Сім'я-держава» Ярослава Мудрого постає не лише на сторінках літописних джерел. У західній частині центрального нефа Софії Київської збереглися рештки урочистої композиції, де була зображена Ярославова родина²⁰⁰. Таке зображення в храмі світських осіб говорить, що ця «сім'я-держава» ніби отримувала сакральний статус. Її влада освячувалася Ісусом Христом. Не випадково сучасники Ярослава через призму сакральності сприймали його владу. У одному з графіті Софії Київської, де говорилося про смерть цього князя, він названий царем, тобто імператором²⁰¹. А імператорська влада сприймалася як влада сакральна. Імператор вважався не просто главою держави, але і церкви.

Щоб продемонструвати свій високий статус, Ярослав Мудрий також карбував срібні монети. Вони на одній сто-

---

¹⁹⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 305–322.

²⁰⁰ Щоправда, існує версія, ніби це зображення сім'ї князя Володимира. Проте, навіть якщо це так, то подібне зображення також є свідченням концепту «сім'ї-держави» й поширення його в тодішньому руському суспільстві.

²⁰¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 270.

роні мали зображення святого Юрія – Ярославового патрона. На іншій – тризуб із написом «Ярославле серебро»²⁰². Щоправда, карбування монети не було новинкою на Русі. Це ще робив князь Володимир.

Наприкінці життя Ярослав Мудрий, передбачаючи скору смерть, вирішив скласти заповіт, розподіливши землі між своїми синами. Це робилося для того, щоб утримувати єдність «сім'ї-держави». Ось як про це написала «Повість минулих літ» під 6562 роком (1054 р. від Різдва Христового):

«Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а Вячеславу – Смоленськ».

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати

---

²⁰² Зварич В. В. Нумизматический словарь. Львов, 1975. С. 118.

братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола, і] сказавши Ізяславу: «Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх пробувати в любові»²⁰³.

Тобто, як бачимо, автор заповіту мислить категоріями «сім'ї-держави». Він спеціально підкреслює, що брати-князі «від одного отця і одної матері». Держава, власне земля, яка їм передається, була набута «трудом великим» їхніх предків. І якщо вони хочуть зберегти цю землю-державу, то мусять жити у братній злагоді.

Однак це, виявилось, радше гарним побажанням. Відсутність чітких правил успадкування земель у «сім'ї-державі» вело до жорсткої конкуренції, яка часто набувала форми збройної боротьби. У літературі таку конкуренцію часто називають «феодальною роздробленістю».

Не вдаючись у перипетії цієї боротьби, зазначимо, що руські князі, яких у літературі називають Рюриковичами (хоча, насправді, їх варто було б називати Володимировичами чи Ярославовичами) намагалися виробити правила співжиття, зокрема успадкування земель, у своїй «сім'ї-державі».

1097 р. Ярославові онуки зібралися на свій перший з'їзд у Любечі. На ньому був оголошений принцип, що кожен має тримати отчину свою. У той час серед нащадків Ярослава виділилося три лінії. Одна з них походила від Ізяслава, старшого Ярославового сина. Її представників іменували Ізяславо-

---

²⁰³ Літопис руський. С. 98–99.

вичам. Володіли вони Турово-Пінською землею. Друга лінія, яка походила від Ярославового сина Святослава, укорінилася на Чернігівщині. Її представників іменували Ольговичами – за іменем Святославового сина Олега. Третя лінія, Мономаховичі, які походили від Володимира Мономаха – сина Всеволода Ярославовича. Представники цієї лінії стали спадковими правителями на Волині й у Володимиро-Суздальській землі.

Як уже говорилося, Ярослав Мудрий заповідав, що його старший син має правити у Києві, а всі інші мають його слухатись. Справді, посідання київського князівського столу багато що означало. Принаймні київський князь вважався старшим серед князів, які були нащадками Ярослава. Тому за київський стіл велася запекла боротьба. Так, із середини XII ст. по середину XIII ст. на київському престолі князі змінилися майже п'ятдесят разів.

Щоправда, онуку Ярослава Мудрого – Володимирі Мономаху (1053–1125)²⁰⁴ вдалося поширити свою владу як великого князя на більшість руських земель. Він, будучи правителем у Переяславському князівстві, яке межувало із землями

---

²⁰⁴ Про Володимира Мономаха див.: *Ищенко А. С.* Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. Ростов-на-Дону, 2014; *Карпов А. Ю.* Великий князь Владимир Мономах. М., 2015; *Орлов А. С.* Владимир Мономах. М.-Л., 1946; *Чепя М.-Л.* Чому важка шапка Мономаха? *П'ять великих таємниць історичної психології*. К., 2005. С. 30–65; *Чернявський С. Н.* Владимир Мономах. Византиец на русском престоле. М., 2017.

половців, прославився походами на цих кочівників. 1113 р. Мономах зайняв київський великокнязівський престол. На той час він мав поважний вік – йому було 60 років.

Прихід Мономаха до влади відбувався в непростій ситуації. Саме тоді у Києві вибухнуло повстання міщан, які на вічі закликали цього князя правити в них. Мономах, зайнявши престол, змушений був піти на поступки міщанам. Він зменшив рези (відсотки) за позички, дещо полегшив становище закупів, скасував холопство за борги. Це знайшло відображення у розширеній редакції «Руської правди» в доповненні під назвою Статут Володимира Мономаха.

1117–1118 роках Мономах зосередив у своїх руках владу над більшістю руських земель. Проводив він також активну зовнішню політику.

Мономаху приписують твір «Повчання» – напучення своїм синам-княжичам. Він складається з трьох самостійних частин: власне «Повчання»²⁰⁵, «Літопису» життя князя («Автобіографії») та листа («грамотицы») постійному політичному суперникові Мономаха – князеві Олегу Святославичу. Усі складові частини «Повчання» пов'язує єдине ідейне спрямування.

«Повчання» є автобіографічним твором із помітними політологічними аспектами. Зокрема, Мономах обґрунтовує ідеал християнського властителя – князя, який гармоній-

---

²⁰⁵ Текст «Повчання» Володимира Мономаха в перекладі сучасною українською мовою див.: Літопис руський / переклав Леонід Махновець. С. 454–464.

но поєднує в собі державного мужа, охоронця своєї землі й адепта християнської віри.

Князь Володимир Мономах

У контексті християнських настанов Мономах акцентує

увагу на потребі дотримання клятв, домовленостей: «А якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише вивіrivши серце своє, що на нім, [цілуванні], ви можете устояти, – тоді цілуйте. А цілувавши, додержуйте [клятви], щоб, переступивши [її], не погубити душі своєї». Звернення уваги на цей момент обумовлювалося тодішніми руськими реаліями. Не раз і не два князі порушували укладені домовленості. Однак серед її кращих представників визрівала ідея створення такого порядку, за якого б ці домовленості дотримувалися.

Мономах закликає з повагою ставитися до ближніх: «Старих шануй, як отця, а молодих – як братів». Наголошує на потребі шанобливого ставлення до духовних осіб, «щоб дістати через їх молитву [милість] од Бога». Як християнин він розуміє тимчасовість, тлінність свого життя: «Смертні ми єсмо, нині – живі, а завтра – у гробі. Се все, що ти нам, [Боже], дав єси, – не наше, а твоє, [його] нам поручив ти єси на небагато днів». Звідси заклик смирити гординю.

Час правління Мономаха став ніби останнім акордом єдності Русі. Вплив Києва зменшувався. Натомість зростало значення окремих князівств. На середину XII ст. таких можна було виділити близько п'ятнадцяти. Вони практично були самостійними державними утвореннями і лише номінально визнавали владу київського князя. Реально Руська держава перетворилася в конфедерацію державних утворень.

Проте такий «християнський песимізм» не заважає Мономаху бути активним, про що й свідчить його «Поучення». Він дотримується думки, що не треба даремно витратити час, а ще потрібно відповідально ставитися до своїх обов'язків: «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина помирає».

Створюваний Мономахом образ правителя впливав із реалій тогочасного життя Русі. Такий правитель передусім воїн, який перебуває в ратних трудах. Праця для князя – благо. Він постійно повинен себе вдосконалювати. Водночас князь, якщо хоче досягти успіху, має усе тримати під своїм контролем. Важливим моментом у житті правителя є його християнська віра. Зокрема, Мономах закликає своїх нащадків постійно звертатися до Бога, молитися.

Та все ж можна говорити про відносну політичну єдність Русі. У її князівствах правила нащадки князів Володимира й Ярослава, «Володимирове плем'я». Між ними зберігалися родинні зв'язки. А конфлікти, що виникали між князями за володіння вотчинами, розглядалися як конфлікти сімей-

ні. Хоча часто вони були доволі жорстокими й вели до значного кровопролиття. Окрім того, зберігався й певний економічний простір, обумовлений існуванням усталених торгових шляхів, зокрема шляхом «із варяг у греки». Існувала й релігійно-культурна єдність Русі: християнство східного обряду (православ'я), єдина Київська митрополія. Мовою церкви й водночас книжною елітарною мовою була мова церковнослов'янська. Зрештою, зберігалось значення Києва як «старішого города» в Руській землі, тобто як політичного й релігійно-культурного центру. Хоча маємо й факти руйнування князями цієї столиці. Відомий погром Києва, здійснений військами володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського 1169 р.

Подібні процеси були притаманні багатьом середньовічним державам Європи. Загалом Русь у політичному сенсі нагадувала Священну Римську імперію. Останніми роками її існування навіть з'являється політичний проєкт облаштування цієї держави-конфедерації за зразком згаданої імперії. Це проєкт князя Романа Мстиславовича, який близько 1199 р. об'єднав Волинь та Галичину, створивши під своїм управлінням велике державне утворення на теренах Західної України²⁰⁶.

Дезінтеграція Русі-імперії, витвореної за часів

---

²⁰⁶ Про князя Романа Мстиславовича див.: *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславович та його доба. К., 2001; *Крालюк П. М.* Роман Мстиславович, князь волинський і галицький. Луцьк, 1999.

князів Володимира та Ярослава, була явищем закономірним. Забезпечувати дієву комунікацію на величезних просторах цієї держави було проблематично. У київських князів не було ні достатньо ресурсів, ні структур, з допомогою яких можна було б здійснювати ефективне управління такою територією. А уявлення про «сім'ю-державу», де члени «Володимирового племені» можуть мати свої уділи, ідеологічно забезпечували усамотійнення окремих князівств.

З цим проєктом Роман Мстиславович виступив 1203 р. Ось як, за свідченням Василя Татіщева, виглядав цей документ: «Сидячи в Києві, Роман почав гадати з князями й дружиною про устрій Руської землі. І уклавши, послав до Всеволода у Володимир і всім місцевим князям повідомити, що Рюрика... вигнав із Києва, говорячи їм таке: «Це, браття, знаєте, що в Києві є найголовніший престол у Руській землі й належить княжити на ньому найстаршому і найрозумнішому серед братії, щоб міг добре керувати й землю Руську всюди боронити й утримувати порядок серед братії, щоб не ображав один одного і не нападав на чужу волость. А се нині бачим, що не те робиться: нападають молодші та невмілі, котрі не можуть землю утримати і серед братії лад встановити, а й навіть себе оборонити. Через те виникає війна серед братії, приводять поганих і гублять землю Руську і забирають землі в братів, які їм дуже хочеться. Таке несправедливо робив Рюрик, і тому скинув я його, щоб встановити спокій у

землі Руській, доки вся братія, погадавши про устрій, яким би то його зробити... Я же вам таке мовлю, якщо захочете, то коли князя Бог у Києві забере, нехай зійдуться до Києва місцеві князі, володимирський і чернігівський, і галицький, і смоленський, і полоцький, і рязанський, і подумавши, виберуть старішого і найбільш гідного мужа собі і затвердять хресним цілуванням, як у інших землях розумно робиться. Молодших князів при цьому не треба, нехай послухають цих головних. І коли князь великий в Руську землю буде обраний, має собі найстаршого сина лишати в своїй вотчині, а молодшим поділити або там, або в Руській землі від Горині й за Дніпро, оскільки міста там здавен тягнуться до Києва. А якщо хтось із братії позаздрить іншому і наскочить на чужу волость, великий князь має судити із місцевими князями й помирити їх. А якщо на кого підуть війною половці, або угри, або ляхи, або якийсь інший народ, і сам князь оборонити не зможе, а лише князь великий, то він, зв'язавшись із братією, місцевими князями, нехай пошле допомогу від всієї землі Руської, скільки потрібно. А щоб місцеві князі не дрібнилися, то не можна волості між синами ділити, але віддати стіл після себе одному старшому зі своєю волостью. Меншим же дати на покорм по місту, або по селу. І вони мусять ходити під рукою старшого брата. Якщо немає в когось сина, тоді віддати рідному братові. Якщо нема брата рідного, тоді дати старішому в його роді, аби руська сила не дрібнилася. Разом добре: коли небагато князів у Руській землі було і старішого

слухали, тоді всі навколишні боялися й шанували і не сміли воювати, як бачимо нині. І якщо вам любо, то зійдемося до Києва і, подумавши, встановимо закон»²⁰⁷.

Цей проєкт можна вважати яскравою пам'яткою політичної думки наших далеких предків. Як бачимо, з самого початку Роман Мстиславович веде мову про необхідність навести лад на теренах Русі, припинити усобиці й оборонити свої землі від чужинців.

Пропонувалося встановити виборність великого руського князя найбільш могутніми князями. Подібна система виборів верховного правителя практикувалася в Священній Римській імперії. Князь Роман Мстиславович був із нею ознайомлений, оскільки мав стосунок до справ у цій державі.

Схоже, у Романа Мстиславовича були наміри перетворити Русь у своєрідну «християнську імперію» в Східній Європі, яка б стояла на рівні зі Священною Римською імперією та Візантією. При цьому політичним взірцем для нього була саме західна Римська імперія.

Також у проєкті Романа Мстиславовича передбачалася взаємодія князів для оборони руських земель, порядок престолонаслідування в князівствах Русі.

Дезінтегрованість Русі стала одним із головних чинників падіння цієї держави-конфедерації в середині XIII ст. Якщо перед тим руські князі могли протистояти

---

²⁰⁷ Цит. за виданням: *Татищев В. Н.* История Российская. М.-Л., 1964. Т. 3. С. 328–329.

кочівникам, зокрема половцям, то цього разу вони не витримали удару татарських орд, очолюваних Батиєм.

Якби вдалося реалізувати цей проєкт, відцентрові тенденції на Русі були би заблоковані.

На жаль, проєкт Романа Мстиславовича так і не став реальністю. Проти нього виступив могутній володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо. Не знайшов Роман Мстиславович підтримки і серед інших руських князів. Незадовго після висунення цього проєкту, 1205 р., цей князь загинув.

У князівствах, що входили до складу Русі як конфедерації держав, виробилися свої системи управління, котрі в основних моментах були схожими. Хоча й існували певні відмінності, обумовлені місцевими особливостями²⁰⁸.

Очільником держави вважався князь. Він здійснював військові, управлінські, законодавчі та судові функції. Також це була особа, наділена сакральним значенням. Князь поставав як священне зриме втілення землі, її уособлена репрезентація.

Поряд із князем до вищих органів державної влади належало віче (народні збори). До його складу входили «ліпші мужі» – найавторитетніші представники громади столично-

---

²⁰⁸ Про систему управління в давньоруських князівствах див.: *Малиновський І.* Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Острог, 2016. С. 21–55; *Однороженко О.* Українська руська еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. К., 2011. С. 17–37.

го осередку землі. У більшості земель віче не було постійним. Князь, як правило, звертався до віча в неординарних випадках, коли він потребував легітимації неоднозначного рішення. Віче могло також закликати на правління князя й позбавляти його влади.

У деяких землях роль віча була значною. Наприклад, це стосувалося Новгородської землі, де віче, здебільшого, ставало знаряддям у руках місцевих бояр-олігархів. І воно тут помітно обмежувало владу князя. Натомість у північно-східних землях Русі, де була сильна влада князів, віча не грали помітної ролі.

Князь, здійснюючи управлінські функції, спирався на воїнів-дружинників, серед яких виділялися старші й молодші. Зі старших дружинників сформувався елітарний проша-рок бояр. Бояри формували раду, з якою князь розв'язував найважливіші питання політичного й військового характеру.

Осередком управління був княжий двір, на чолі якого стояв дворецький або дворський. Високе становище займав також «кормилець» або «дядько», що займався вихованням княжих дітей. Іншими урядниками двору були стольники, спальники, конюшні, а також ключники й тивуни, які здійснювали управління княжим господарством. З часом утвердилася загальна назва слуг княжого двору – дворяни.

Центральна адміністрація не мала чіткого розмежування з місцевою. Від князя на місцях владу здійснювали тисяцькі, яких часом називали воєводами, а також посадники, що

виконували військово-адміністративні й судові функції.

1240 р. військо ординців під проводом Батия взяло Київ. Це поставило остаточний хрест на столичності цього міста в Руській землі. Водночас руські князі опинилися (хто більшою, хто меншою мірою) залежно від татарських правителів Золотої Орди. І політичним центром для них став золотоординський Сарай замість Києва.

Однак говорити про зникнення Русі після татарської навали не варто. Політичні, релігійні й культурні традиції цієї середньовічної імперії, як уже говорилося, зазнаючи певних видозмін, зберігалися протягом тривалого часу.

Суперники Русі. Кочові державні утворення на теренах України в X – XV ст.

Руська держава, попри те, що на початках її становлення помітну роль відіграли морські й річкові кочівники-варяги, усе ж утвердилася як держава з осілим населенням. Центр її був на теренах сучасної України на Київщині. Проте охоплювала ця держава переважно північні й західні українські території: Полісся, передгір'я Карпат й частково Карпати, а також лісостеп.

Степ же й надалі перебував під владою кочівників. Вони створили тут свої державні утворення, базовані переважно на «грабіжницькій економіці». Не дивно, що кочівники часто нападали на руські землі, оскільки мали змогу тут пожитися.

Так, ще за часів князювання Олега в Києві певний час значну частину українських степів займали мадярські племена²⁰⁹. Їхня прабатьківщина була в районі Уральських гір. Звідти вони перекочували в степи Приазов'я й Причорномор'я, опинившись під владою хозар. Згодом із цих територій їх витіснили печеніги. У другій половині IX ст. сім ма-

---

²⁰⁹ Про це див.: *Відейко М.* Україна: від Русі до Святої Русі. К., 2010. С. 39–56.

дярських племен кочували в межиріччі Дніпра й Дністра. Тут до них 881 р. приєдналися три хозарські роди.

Саме тут, на землях між Дністром і Дніпром виникла кочова держава, яку іменують Ателькузою, власне Межиріччям. Вона мала належну владну ієрархію. Її зверхником вважався нагфейдеlem – великий князь. Головнокомандувач усіх військ іменувався дьола. Згодом цей титул перетворився в популярне угорське ім'я. Дюлі підпорядковувався харкі – воєвода. Верховний жрець називався кендю. До того ж дьола міг бути й верховним жерцем. Таким був легендарний Алмош – батько Арпада, який заснував династію угорських правителів.

Одним із головних занять мадярів був грабіж. Вони здійснювали напади на слов'янські поселення, беручи місцевих жителів у полон. Далі продавали їх як рабів на невільничих ринках у країни Європи та Азії. Загалом нічого тут дивного немає. Работоргівлею, як зазначалося, займалися також руси-варяги, беручи в полон слов'янське населення. Цей «промисел» давав непогані доходи.

На військову потугу мадяр звернули увагу правителі Візантії й Великої Моравії, бажаючи використати цих кочівників. 894 р. візантійський імператор Лев Філософ залучив їх до війни з болгарами. Спочатку воєнна фортуна усміхалася мадярам. Проте 896 р. болгарський цар Симеон I розгромив мадярів у великій битві на Південному Бузі. Натомість зі сходу мадяр почали тіснити печеніги.

Незадовго після цього мадяри з'являються під Києвом. У «Повісті минулих літ» маємо про це скупі інформації: «Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони [так], як і половці»²¹⁰. Тобто літопис трактує їх як кочівників. Далі говориться, що угри (мадяри) перейшли Угорські, власне Карпатські, гори і завоювали землі, де жили слов'яни й во-лохи.

Що відбулося під стінами Києва тоді, ми достеменно не знаємо. «Повість минулих літ» про це мовчить. Натомість угорський літопис *Gesta Hungarorum* («Діяння угорців») оповідає, ніби тут відбулася битва, в якій руси разом із половцями (?) зазнали поразки від угорських військ і змушені були ховатися за київськими мурами. Після переговорів мадяри начебто взяли заручників, їжу, одяг і наклали на русів данину. А після цього вже подалися на захід.

Однак *Gesta Hungarorum* джерело, до якого варто ставитися обережно. По-перше, воно з'явилося геть пізніше описуваних подій – десь у XI чи XII ст. По-друге, його анонімний автор часто вдавався до фантазій, намагаючись подати діяння угорських вождів у якнайкращому світлі.

Взагалі сумнівно, що угорці підкорили русів і наклали на них данину. Радше князь Олег, щоб здихатися непроханих гостей, дав їм одяг та їжу, щоб вони йшли собі далі. Так зникла угорська держава Ателькуза на теренах України. На-

---

²¹⁰ Літопис руський. С. 14.

томість за Карпатами з'явилася нова держава – Угорщина, назва якої походить від імені гунів.

Зникнення Ателькузи було на руку Олегу. Частина шляху «із варяг у греки» на південь від Києва стала більш безпечною для русів. Принаймні можна було вже не боятися войовничих мадярів. Це також відкривало русам дорогу для походів на Константинополь. Тому незабаром після того, як мадярами пішли з-під Києва, князь Олег організував похід на столицю Візантії.

Загалом же з часів початку Русі до часів правління Ярослава Мудрого в степах сучасної України панували печеніги²¹¹. Перші згадки про них припадають на VIII ст. Печенізька мова належала до тюркської групи мов. Щоправда, археологічні дані свідчать, що серед печенігів переважали європеїди з невеликими домішками монгольської крові. Зовнішньо вони мало відрізнялися від русів. Це опосередковано підкреслюють літописні джерела. У «Повісті минулих літ» під 968 р. розповідається така історія. Того року печеніги взяли в облогу Київ. У місті не було ні князя Святослава, ні великого війська. І ось один київський хлопець погодився пройти через табір нападників і повідомити руському війську, що Київ в облозі. Він ніби вийшов із міста з вуздечкою, ходив

---

²¹¹ Про печенігів див.: Печенегі (Антологія) / ред. В. Кукушкін. М., 2013; Плетенева С. Печенегі. *Исчезнувшие народы: Сборник статей*. М., 1988. С. 35–46; Прицак О. Печеніги. *Український історик*. 1970. № 1–3. С. 95–101; Pálóczi-Horváth A. Petschenegen, Kumanen, Jassen: Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn. Budapest, 1989.

серед печенігів і питав їхньою мовою: «Чи ніхто не бачив коня?». Печеніги сприймали його за свого. Потім хлопець кинувся в Дніпро й поплив на інший берег, щоб попередити руських воїнів²¹².

Перемога Кожум'яки над печенігом. *Мініатюра з Радзивілівського літопису*

Опис цього епізоду багато про що говорить. По-перше, мешканці тогочасного Києва мало чим зовні відрізнялися від печенігів. А, по-друге, виявляється, що серед киян були люди, які знали печенізьку мову.

Отже, у русичів із печенігами існували певні відносини. Вони не лише воювали, а й вели торгівлю. Печеніги могли

²¹² Літопис руський. С. 39.

пропонувати велику рогату худобу, овець, коней. Натомість отримувати від русів продукти землеробства чи продукцію «лісового господарювання» – хутро, мед тощо.

Вважається, що на теренах сучасної України печеніги з'явилися в X ст. І однією з причин цього був розгром князем Святославом Хозарського каганату, унаслідок чого степи сучасної України стали «вільними» і тут запанували печеніги (хоча цей тюркський етнос за кілька десятиліть до того опинився на українських теренах). Тож поява печенігів 968 р. під стінами Києва – це не перший їхній похід на Русь.

Щоб здійснювати такі походи, потрібен був певний рівень державної організації. У печенігів існували свої військові ватажки (князі), про які пише «Повість минулих літ». Укладали ці вожді також угоди з іноземними правителями.

«Повість минулих літ» говорить, що печеніги мали стосунки з руським князем Ігорем. Під 915 р. читаємо: «Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю»²¹³. Щоправда, під 920 р. зазначено, що Ігор воював проти печенігів²¹⁴. А 944 р. «печенігів він найняв, і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях»²¹⁵. За наказом Ігоря печеніги пустошили Болгарську землю²¹⁶.

---

²¹³ Літопис руський. С. 24.

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Там само. С. 25.

²¹⁶ Там само. С. 26.

Отже, із цих літописних свідчень випливає, що печеніги радше були союзниками, ніж ворогами Русі.

Розсварилися печеніги з русами за часів правління князя Святослава. Саме тоді 968 р. вони беруть в облогу Київ. Зрештою, печеніги 972 р. вбили цього князя. Ось як про це розповідається в літописі: «Прийшов Святослав у пороги (маються на увазі Дніпрові пороги – прим. автора), і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, окувавши череп його золотом, пили з нього»²¹⁷.

Доволі поширеною є версія, що печеніги убили Святослава за намовою візантійців, які заплатили їм гроші. Справді, між Візантією й печенігами існували союзні відносини.

Однак стосунки між русами й печенігами, попри непорозуміння за часів Святослава, не варто вважати однозначно ворожими. Син Святослава і його наступник на київському престолі Ярополк підтримував із печенігами дружні стосунки. У літописі розповідається, що Варяжко, слуга Ярополка, коли той князь утік перед військами Володимира з Києва, радив своєму панові податися до печенігів і привести звідти військо²¹⁸. Очевидно, Ярополк міг звернутися до цих кочівників і ті б йому не відмовили. Загалом цей тюркський етнос «вписувався» в політичну систему Русі: декому з князів печеніги допомагали, а декому – шкодили. Пізніше приблизно

---

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Літопис руський. С. 46.

так поводили себе половці.

З печенігами доводилося воювати князю Володимирі. І це не дивно. Адже вони допомагали його противнику – князю Ярополку. В одному місці літопису йдеться про те, що Володимир став зводити городи, тобто укріплення, по річках: Десні, Остру, Трубежу, Сулі, Стугні. Бо «була війна з печенігами»²¹⁹.

Місто Переяслав, яке з часом стало своєрідним південним форпостом Русі на межі зі степом, засноване було Володимиром на місці битви із цими кочівниками²²⁰. Князь навіть поставив Преображенську церкву у Василеві в подяку за те, що Бог допоміг йому врятуватися від печенігів²²¹.

Конфліктував із печенігами й син Володимира – Ярослав Мудрий. Натомість його супротивник, князь Святополк Окаянний, був у дружніх стосунках із печенігами й ті допомагали йому²²². Отже, тоді як якась частина руський князів, ведучи боротьбу за київський престол, зверталася до варягів, то інша частина – до печенігів.

У «Повісті минулих літ» є чимало легенд як про одних, так і про других. Проте, якщо про варягів там легенди позитивні, то про печенігів – негативні. І нічого дивного тут немає. Переможцями ставали князі, які орієнтувалися на до-

---

²¹⁹ Там само. С. 67.

²²⁰ Там само. С. 68–70.

²²¹ Там само. С. 70.

²²² Там само. С. 82–83

помогу варягів, натомість князі, які брали собі в союзників печенігів, програвали. Відповідно, літописи писалися під диктовку переможців.

Літопис під 1034 р. подає інформацію, що Ярослав Мудрий учинив великий розгром печенігів під Києвом. І на цьому місці він, як уже говорилося, спорудив храм святої Софії²²³. Ніби після цієї «лютої січі» печеніги втратили позиції і з часом поступилися половцям.

Щоправда, з літопису вони не зникають. Печеніги неодноразово згадуються. Проте зазвичай згадуються з-поміж інших тюркських кочових племен, які мешкали на теренах сучасної України. Печеніги втратили своє самостійне значення. Іноді вони опинялися на службі в руських князів. Остання згадка про них у давньоруських літописах припала на 1169 р.²²⁴

Наприкінці XI – на початку XII ст. кочова держава печенігів, фактично, зникає. Сильних ударів вона зазнала від половців. Частина печенігів переселилася на Балкани, де вони асимілювалися з місцевими етносами. Ще одна їх частина опинилася на землях Угорщини. Тут печеніги зберігали автономію аж до XIV ст. Якась частина з них залишилася на українських землях, змішавшись з іншими тюркськими етносами або «розчинилася» в руському середовищі.

На зміну печенігам у степи України прийшли половці.

---

²²³ Там само. С. 88–89.

²²⁴ Там само. С. 142, 143, 151, 159, 177, 178, 194, 243, 244, 282, 290.

Їхньою прабатьківщиною варто вважати північно-східну частину нинішнього Казахстану й верхів'я річки Іртиш. Це був степовий регіон. Тут половці жили з VIII ст., займаючись кочовим скотарством. Належали вони до тюркських етносів.

У середині XI ст., зазнавши тиску інших кочових народів, половці вирушили на захід, зайнявши степи Північного Причорномор'я. Ці терени з часом навіть почали називати Дешт-і-Кипчак, або Поле половецьке²²⁵. Половці мали свої кочові державні утворення, очолювані ханами.

Тривалий час половці контактували з русами. І ці контакти помітно впливали на історію українських земель. Уперше половці з'явилися на кордонах Русі 1055 р. Тоді хан Блуш зі своєю ордою підійшов до Переяславського князівства. Щоправда, князь Всеволод Ярославович (1030–1093), який правив у Переяславі, порозумівся з ординцями й уклав із ними мир²²⁶. З 60-х років XI ст. половці починають постійно здійснювати грабіжницькі напади на руські землі. Першим відомим таким нападом був похід хана Сокала 1061 р., який завдав поразки переяславському князю Всеволоду²²⁷. А 1068 р. половці перемогли Ярославичів, князів Ізяслава, Святослава й Всеволода, у битві на річці Альті. Літописець із болем писав: «За гріхи наші напустив Бог на нас поганих...»²²⁸.

---

²²⁵ Кудряшов К. Половецкая степь: Очерки исторической географии. М., 1948.

²²⁶ Літопис руський. С. 99.

²²⁷ Там само. С. 100.

²²⁸ Там само. С. 104.

Ця літописна фраза багато що говорить. Тобто для русів половці були не просто «поганими» (чужинцями, язичниками), а й «карою божою». Проте цього ж 1068 року чернігівський князь Святослав Ярославич (1027–1076) завдав половцям поразки на річці Снов. Навіть був захоплений хан Шурукан²²⁹.

Напад русів на половців. Мініатюра з *Радзивіллівського літопису*

90-ті роки XI ст. позначилися масштабними нападами половців на Русь. Причиною цьому стали, зокрема, уособиці між руськими князями. Літописець говорить, що ніби якісь «му-

²²⁹ Там само. С. 106.

жі розважливі» казали їм: «Чого ви чвари маєте межі собою? Погані ж гублять землю Руськую»²³⁰. 1093 р. половці, очолювані ханами Тугорканом (?–1096) і Боняком, розгромили руських князів у битвах на ріці Стугні, здобувши Торчеськ²³¹. А 1096 р. Боняк кілька разів нападав на Київ та розорив його околиці. Навіть спалив у Берестові княжий двір²³². Щоправда, того ж року половці зазнали поразки у битві на ріці Трубіж. У ній загинув хан Тугоркан. Цікаво, що останній доводився тестем київському князю Святополку Ізяславовичу (1050–1113). Тіло Тугоркана привезли в Київ і поховали там²³³. Іменем цього хана названий Труханів острів на Дніпрі.

Загалом походи руських князів на половців углиб степу не були достатньо ефективними. Коли кочівники дізнавалися про небезпеку, вони швидко тікали: відводили свої вежі на колесах, а також відганяли худобу. Проте на початку XII ст. половці почали вести напівосілий спосіб життя. Тоді степи Північного Причорномор'я були вже поділені між половецькими ордами. Їхні вежі, тобто кочів'я на колесах, було перенесено на землю. Стали відносно постійними місця перебування половців, їхні кочові маршрути. У таких умовах ці кочівники виявилися вразливими для руських воїнів.

---

²³⁰ Літопис руський. С. 133.

²³¹ Там само. С. 133–134.

²³² Там само. С. 140–141.

²³³ Там само. С. 140–141.

На початку XII ст. руські князі переломили ситуацію й перейшли в наступ на половців. Київський князь Святополк Ізяславович та князь переяславський Володимир Мономах організували низку походів углиб степів. 1103, 1107 і 1111 роками половці зазнали значних поразок від руських князів. А 1116 р. руси взяли їхні «городи» Сугров, Шарукань і Балин²³⁴. Після цього хоча чинилися половецькі напади на руські землі, але вони не відзначалися масштабністю.

Половецьківежі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Натомість половці не цуралися брати участь у міжусобній боротьбі на Русі, отримуючи від цього чималий зиск. Ця

²³⁴ Літопис руський. С. 176.

тенденція намітилася ще в 70-х роках XI ст. і отримала свій подальший розвиток. Також руські князі залучали половців до спільних походів на Угорщину й Польщу.

Надалі руси й половці стають союзниками в боротьбі із зовнішніми ворогами: хрестоносцями, сельджуками й татарами Батия²³⁵. Тому очільники з одного й другого боку уклали численні договори протягом XI–XII ст. Містами, де укладались такі договори, були Канів, Заруб, Корсунь, Трипілля на Правобережжі й Саків, Малотин та Воїнь на Лівобережжі²³⁶.

Щоправда, з кінця 60-х років XII ст., коли Русь зазнала занепаду, а усьобиці дедалі більше почали гнобити її, половці відновили походи на руські землі. Особливо тут відзначилися хани Кобяк і Кончак. Проте руські князі зуміли дати їм відсіч. 1183 чи 1184 року в битві на річці Орель князі Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславович розбили Кобяка²³⁷.

1185 р. новгород-сіверський князь Ігор Святославич вирішив самостійно піти на половців. Цей похід, що став основою сюжету «Слова о полку Ігоревім», завершився поразкою. Сам же князь потрапив у полон. Після цього хани Кончак і Гзак спустошили Переяславську землю й басейн річки Сейм. Однак у 90-х роках XII ст. інтенсивність полове-

---

²³⁵ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. М., 1992. С. 218.

²³⁶ Прицак О. Половці. *Український історик*. 1973. № 1–2. С. 114.

²³⁷ Літопис руський. С. 332.

цьких набігів зменшилась, а руси активізували свої походи в Степ²³⁸.

З 90-х років XI ст. руські князі, маючи на меті певні політичні розрахунки, почали одружуватися з доньками половецьких ханів. Часто такі шлюби укладали чернігівські князі Ольговичі, які мали з половцями добрі стосунки. Навіть Святополк Ізяславович, відомий своїми походами на половців, 1094 р. одружився з дочкою хана Тугоркана. Володимир Мономах, який теж відзначився походами на половців, одружив свого сина Юрія (Довгорукого) (1090–1157) із дочкою хана Аєпи, а другого сина Андрія – з онукою Тугоркана.

Загалом такі шлюби були поширеною практикою. 1187 р. чи 1188 р. з половецького полону повернувся Володимир, син згадуваного князя Ігоря Святославовича – героя «Слова о полку Ігоревім». Проте повернувся не сам, а з молодю дружиною – дочкою хана Кончака, й дитиною²³⁹. Весілля справили в Новгороді-Сіверському. До речі, й сам князь Ігор був напівполовцем: його мати походила з половецького роду²⁴⁰.

Можна говорити про те, що в XII ст. руська князівська еліта стала «частково половецькою». А проте дочки половецьких ханів, які виходили заміж на руських князів, приїжд-

---

²³⁸ Квітницький М. Половці. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* К., 2011. Т. 8. С. 350.

²³⁹ Літопис руський. С. 346.

²⁴⁰ Половець В. Половці. Чернігів, 2007. С. 41–43.

жали на Русь не самі, а з дівчатами, які служили їм. Ті також могли виходити заміж за руських дружинників. Такі шлюбні відносини принаймні свідчать, що між Руссю й Половецьким полем не було непрохідної прірви. Радше, навпаки, руси й половці утворювали своєрідний симбіоз. На це вказував Лев Гумільов, який писав, що «в XII–XIII ст. Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) й Київська Русь складали одну поліцентричну державу. Це було вигідно обом етносам...»²⁴¹.

Про цей симбіоз свідчить відома битва на Калці 1223 р., коли половці й руські князі зазнали поразки від татар²⁴². Половці, опинившись перед лицем татарської небезпеки, звернулися саме до руських князів, сподіваючись отримати від них допомогу. І отримали. Тобто тоді Русь та Дешт-і-Кипчак справді можна розглядати як «поліцентричну державу».

Татарська навала в 1236–1242 рр., фактично, знищила цю державу. І якщо Русь, зазнавши руйнувань, загалом вистояла, то її половецька частина була «розвіяна».

---

²⁴¹ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. С. 222.

²⁴² Літопис руський. С. 379–381.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.